

18

VO ACADEMIE

DEMOCRATIE, PARTICIPATIE EN IDENTITEIT

Over burgerschap in het vo en de rol van
schoolleiders en bestuurders

**In opdracht van de VO-academie,
in samenwerking met project 'Versterking
burgerschap in het vo' van de VO-raad**

Eerder verschenen in deze brochurereeks:

- (1) *Al Doende Leren – Non- en Informeel leren door schoolleiders* - Maart 2014
- (2) *Samenspel en Dialoog – Financieel leiderschap in het voortgezet onderwijs* - Juni 2014
- (3) *Werk maken van Strategisch HRM - Hoe personeelsbeleid bijdraagt aan goed onderwijs en bevlogen medewerkers* - Herzien, juli 2019
- (4) *Richting geven aan professionele ontwikkeling – Beroepsstandaard Schoolleiders Voortgezet Onderwijs* - Herzien, juni 2021
- (5) *Samen leren in netwerken – Leernetwerken voor en door schoolleiders en bestuurders* - September 2015
- (6) *Ontmoeting en interactie – Coaching als ontwikkelinstrument* - Maart 2016
- (7) *Sturen vanuit visie – Strategisch onderwijskundig leiderschap* - December 2016
- (8) *Een frisse blik – Collegiale visitatie als instrument voor professionele ontwikkeling* - Maart 2017
- (9) *Nieuwe inhouden, nieuwe netwerken, nieuwe perspectieven – Inwerkprogramma's voor beginnend schoolleiders* - Maart 2017
- (10) *Leren door vragen en luisteren – Intervisie als ontwikkelingsmethodiek* - November 2017
- (11) *Goed onderwijs door focus op mensen – Aan de slag met peoplemanagement* - Maart 2018
- (12) *Een gemeenschappelijke missie – Over het samenspel in de driehoek bestuur, toezicht en medezeggenschap* - Mei 2018
- (13) *Loopbaanleren – Professionele ontwikkeling en loopbaanoriëntatie van leidinggevendenden in het voortgezet onderwijs* - November 2018
- (14) *Samen sterker – Regionale samenwerking voor bestuurders in het voortgezet onderwijs* - November 2019
- (15) *Wisselend invloed uitoefenen – Gespreid leiderschap in het onderwijs* - Maart 2020
- (16) *Luisteren, legitimeren en leren – Verantwoording in een breder perspectief* - Maart 2021
- (17) *Samen werken – Inclusief werkgeverschap in het onderwijs* - september 2021

VO-academie, januari 2022

In opdracht van de VO-academie van de VO-raad

DEMOCRATIE, PARTICIPATIE EN IDENTITEIT

Over burgerschap in het vo en de rol van
schoolleiders en bestuurders

**In opdracht van de VO-academie,
in samenwerking met project 'Versterking
burgerschap in het vo' van de VO-raad**

INHOUD

Voorwoord	4
Over dit katern	6
Hoofdstuk 1 Burgerschap en burgerschapsonderwijs	9
1.1 Waarom burgerschapsonderwijs?	10
1.2 Wat is burgerschap in het onderwijs?	10
1.3 Wat staat er in de wet?	11
1.4 Wat betekent de wet voor scholen?	13
1.5 Kwaliteitszorg en verantwoording	16
1.6 Burgerschap en de schoolleider en bestuurder	17
Interview: Bram Eidhof	18
Hoofdstuk 2 Gericht werken aan burgerschap	23
2.1 Negen IJkpunten	24
2.2 Schoolbrede aanpak	26
2.3 Burgerschap in het curriculum	27
2.4 Het belang van procesmatig werken en verantwoording	28
Interview: Anne Bert Dijkstra	32
Interview: Ons Middelbaar Onderwijs	40

Hoofdstuk 3 De rol en de persoon van de schoolleider en bestuurder	47
3.1 Het belang van een visie op burgerschap	48
3.2 Beroepsstandaard voor schoolleiders	48
3.3 Professionaliseringsthema's voor bestuurders	52
Interview: Twents Carmel College	54
Interview: Ubbo Emmius	60
Hoofdstuk 4 Samenwerken in de school	67
4.1 Hoe begin je?	68
4.2 Gespreid leiderschap	69
4.3 Voorwaarden voor gespreid leiderschap	70
4.4 Professionalisering van het team	71
4.5 Leerlingparticipatie	72
Interview: Carien Verhoeff	74
Interview: Haags Montessori Lyceum	80
Hoofdstuk 5 Aan de slag	87
Literatuurlijst	94
Bijlage	96

VOORWOORD

“We zien de school als veilige oefenplek voor het leven. We willen de leerlingen horen en zien en zorgen dat ze zich kunnen ontwikkelen en kunnen functioneren in de samenleving, nu en in de toekomst. Dat betekent: oefenen, ervaren, leren. Maar ook: reflecteren en evalueren.”

Dit zijn de woorden van Nancy Jochems, docent zorg & welzijn op het Munnikenheide College en tevens projectleider van de zogenaamde Burger-schapsestafette van Ons Middelbaar Onderwijs (OMO). Haar woorden geven heel duidelijk aan waar burgerschap op school om gaat: leerlingen begeleiden in hun ontwikkeling en ervoor zorgen dat zij volwaardig deel kunnen uitmaken van onze samenleving.

Dat betekent dat burgerschap iets is van de hele school, en niet alleen van een enkele docent of van een groep docenten. Hiervoor is een duidelijke visie op burgerschap essentieel. Schoolleiders en bestuurders kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het besef dat de hele schoolorganisatie samen aan burgerschap moet werken. Dit is een van de redenen dat de VO-raad en de VO-academie dit katern hebben gemaakt.

Het ontwikkelen van burgerschapsonderwijs kost tijd en moeite en is niet van de ene op de andere dag geregeld. Dat hoeft ook niet. Ook hoeft niet ieder bestuur en iedere school zelf het wiel uit te vinden. Het project ‘Versterking burgerschap in het vo’ heeft de afgelopen jaren diverse hulpmiddelen ontwikkeld die scholen kunnen helpen om een volgende stap te zetten in hun burgerschapsonderwijs. Deze komen in dit katern op verschillende plekken aan bod. Daarnaast is er sinds augustus 2021 een nieuwe wet ‘Verduidelijking van de burgerschapsoopdracht aan scholen in het funderend onderwijs’ van kracht, die scholen duidelijkheid biedt over wat zij op het terrein van burgerschap aan leerlingen dienen mee te geven.

In dit katern geven we een overzicht van wat burgerschap in de school allemaal kan zijn, vertellen experts hun inzichten en geven schoolleiders en bestuurders voorbeelden van hoe zij burgerschap vormgeven. Ik hoop dat dit u zal inspireren om ook aan de slag te gaan. Of, zoals Nancy Jochems het verwoordde:

“Het idee is vaak dat burgerschapsonderwijs alleen over de werking van de democratische rechtsstaat gaat. Het is zoveel meer dan dat. Daar moet je mensen bewust van maken. Laat zien wat een school al doet en breid dat uit. Doe dat niet alleen, maar betrek ook leerlingen, ouders en andere stakeholders hierbij.”

We wensen u veel succes. De VO-raad en de VO-academie staan klaar om u te ondersteunen.

*Hein van Asseldonk, voorzitter VO-raad ad-interim
Januari 2022*

OVER DIT KATERN

“Burgerschapsonderwijs is niet dat je leerlingen vertelt hoe ze moeten denken of zich gedragen. [...] De basis is dat je een leerling kritisch leert nadenken zodat deze zijn eigen positie kan bepalen in de maatschappij. En leert hoe je zaken kunt veranderen of juist behouden. Dat doe je in gesprek met anderen, met gelijkgestemden en andersdenkenden”

Aldus Bram Eidhof, auteur van het Handboek Burgerschapsonderwijs, in een van de interviews in dit katern. De afgelopen jaren is de aandacht voor burgerschap en burgerschapsonderwijs sterk toegenomen. Sinds 21 augustus 2021 is tevens een nieuwe wet van kracht, die scholen duidelijkheid biedt over wat zij op het terrein van burgerschap aan leerlingen dienen mee te geven.

De VO-raad is blij met de toegenomen aandacht en de nieuwe wet. Ontwikkelingen als polarisatie, radicalisering en afnemende kennis over democratische waarden onderstrepen de noodzaak hiervan.

De VO-raad hecht er waarde aan dat besturen en scholen - gegeven hun autonome visie op onderwijs – zelf de ruimte hebben om invulling te geven aan burgerschapsonderwijs op een manier die past bij de visie en het pedagogisch klimaat van de school. Daarvoor is de actieve betrokkenheid van bestuurders en schoolleiders cruciaal. Met het project ‘Versterking burgerschap in het vo’ heeft de VO-raad de afgelopen jaren bijgedragen aan de ontwikkeling van kennis over goed burgerschapsonderwijs.

Leeswijzer

In dit katern, dat bestaat uit vijf hoofdstukken, schetsen we een beeld van burgerschapsonderwijs in de school en van de rol die bestuurders en schoolleiders daarbij kunnen spelen. De hoofdstukken van dit katern zijn:

Hoofdstuk 1: Burgerschap en burgerschapsonderwijs

Hoofdstuk 2: Gericht werken aan burgerschap

Hoofdstuk 3: De rol en de persoon van de schoolleider en bestuurder

Hoofdstuk 4: Samenwerken in de school

Hoofdstuk 5: Aan de slag

Daarnaast vertellen in dit katern bestuurders en schoolleiders hoe zij burgerschap in de school vormgeven en komen experts aan het woord over goed burgerschapsonderwijs.

Aan het begin van de hoofdstukken zijn in dit katern citaten opgenomen uit het boek ‘*Geen stress, we gaan het maken!*’ van Maxe de Rijk. Zij geeft het vak persoonsvorming & socialisatie op het Mundus College in Amsterdam Nieuw-West. In het boek beschrijft Maxe hoe de leerlingen op haar vmbo/praktijkschool omgaan met zaken als kansengelijkheid, discriminatie en armoede. De citaten geven goed weer waar burgerschapsonderwijs in de praktijk om draait.

Drie opmerkingen vooraf:

- Bestuurders en schoolleiders zijn er in allerlei soorten en maten, met verschillende verantwoordelijkheden. Velen geven leiding aan een enkele school (de ‘eenpitters’), anderen aan een bestuur waaronder tientallen scholen en duizenden leerlingen vallen. In dit katern proberen we zo veel mogelijk al deze bestuurders en schoolleiders aan te spreken.
- In dit katern richten we ons op bestuurders en schoolleiders in het voortgezet onderwijs. Maar behalve voor hen kan dit katern ook interessant zijn voor hun collega’s in de school, zoals docenten.
- Omwille van de leesbaarheid duiden we de bestuurder/schoolleider in dit katern aan met ‘hij’. Daar kan uiteraard met evenveel recht ‘zij’ worden gelezen.

Met dank aan

Voor de totstandkoming van dit katern hebben we met diverse schoolleiders, bestuurders en experts gesproken. We bedanken hen hartelijk voor hun tijd en moeite.

De VO-academie

De VO-academie ondersteunt - als onderdeel van de VO-raad - schoolleiders en bestuurders bij hun professionele en individuele ontwikkeling. Daarvoor ontwikkelt de academie steeds nieuwe activiteiten op relevante thema’s en met nieuwe leervormen. Zo biedt de VO-academie professionaliseringsactiviteiten voor elke loopbaanstep: docenten met leidinggevende ambities, schoolleiders en bestuurders. We delen onze expertise - op basis van onderzoek en inzichten uit de praktijk - via diverse trajecten, masterclasses en publicaties. Benieuwd naar ons aanbod? Kijk dan op www.vo-academie.nl.

Hoofdstuk 1

Burgerschap en burgerschapsonderwijs

In dit eerste hoofdstuk beschrijven we wat burgerschap in het onderwijs precies is en wat er in de wet staat over burgerschap. Ook kijken we naar waarom het belangrijk is dat schoolleiders en bestuurders zich sterk maken voor burgerschap in de school.

“Kaan, je ziet er boos uit. Wil je vertellen waarom je je zo voelt? Hij kijkt me aan. ‘Ik weet niet wat het is, ik voel me raar. Weet u, het was een Turk die het gedaan heeft. Ik ben ook een Turk. Ik ben denk ik verdrietig, of nee, eigenlijk schaam ik me. Want ik ben trots dat ik Turks ben. Maar niet op die man.’

[...] Het zijn gesprekken die we vaker in de klas voeren. Voor de wet is je nationaliteit leidend, maar in het dagelijks leven voelt dat niet altijd zo en word je beoordeeld op je afkomst.

We komen op het verschil tussen gevoelens en feiten. Een nieuwszender gaat voor de feiten. Ja, de man is geboren in Turkije, dus de nieuwszender mag dat zeggen. Dat is geen aanval op Turks-zijn.”

Uit: Maxe de Rijk: ‘Geen stress, we gaan het maken!’, na een aanslag op een tram in Utrecht.

1.1 Waarom burgerschapsonderwijs?

Niet ieder kind leert thuis over hoe je participeert in de samenleving en over respect voor democratische waarden en de rechtstaat. School is dus een belangrijke plek om te leren nadenken over maatschappelijke thema's en om met verschillen en conflicten te leren omgaan, of om na te denken over wat eerlijk of rechtvaardig is.

Burgerschapsonderwijs gaat daarmee over het toerusten van leerlingen en niet over het afdwingen van een bepaald gedrag. Zoals Eidhof (2020) het omschrijft:

“Naast het ontwikkelen van allerlei kennis, vaardigheden en houdingen, die leerlingen in staat stellen om zich zelfstandig als burger te manifesteren, zijn ook het opdoen van ervaringen en het ontwikkelen van handelingsperspectieven belangrijke onderdelen van burgerschapsonderwijs. Daarmee rusten we leerlingen toe op hun huidige en toekomstige rol als burger. Zo stellen we ze in staat om niet alleen in de huidige samenleving te handelen, maar ook andere inrichtingen van de samenleving te verbeelden.”

1.2 Wat is burgerschap in het onderwijs?

Er bestaan veel verschillende definities van het begrip burgerschap. Onder burgerschap in het onderwijs wordt over het algemeen verstaan ‘het bevorderen van verbinding met en participatie in de samenleving’. In Nederland is dat met respect voor elkaar, voor de democratie en de rechtstaat en voor de vrijheden die iedereen heeft.

In zijn boek ‘Handboek burgerschap’ (2020) schrijft Bram Eidhof dat burgerschap in het onderwijs betekent ‘hoe je je als burger manifesteert, in sociale, maatschappelijke en politieke contexten’. Ook geeft hij drie criteria om aan te geven wat wel en niet valt onder burgerschap in het onderwijs. Onder burgerschap vallen:

1. Onderwerpen die een spanning kennen tussen individuele en collectieve of tussen verschillende collectieve belangen of waarden, en niet tot een individueel probleem te reduceren zijn. Dat zijn (dus) sociale, maatschappelijke en politieke onderwerpen, waarin we afhankelijk zijn van elkaar om tot een goede uitkomst te komen.

-
2. De manier waarop we – op allerlei niveaus – vanuit deze spanningen, belangen- en waarden tegenstellingen tot (nieuwe) besluiten en vreedzame oplossingen komen; of dat nu direct en tussen mensen onderling gaat, of indirect via instituties van democratie en rechtsstaat.
 3. Het toerusten van leerlingen met kennis, vaardigheden en houdingen, die ze in staat stellen om zelfstandig te handelen ten aanzien van sociale, maatschappelijke of politieke problemen.

Een voorbeeld van een ‘spannend’ onderwerp is bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting. Voor een individu kan het heel belangrijk zijn om te mogen zeggen wat hij wil, terwijl zijn mening voor anderen in de samenleving beledigend kan zijn. In het najaar van 2020 leidde dit op het Emmauscollege in Rotterdam nog tot een heftige situatie. Wat was het geval: een leerling nam een foto van een spotprent die al jaren in een van de lokalen van de school hing en plaatste die op sociale media. De spotprent was gemaakt na de aanslag op Charlie Hebdo in Parijs. De docent werd vervolgens bedreigd en veel leerlingen bleken de spotprent beledigend te vinden. In dit geval werd een tegenstelling op school uitvergroot door sociale media, waarna de situatie snel escaleerde.

Om een indruk te krijgen welke onderwerpen allemaal onder burgerschapsonderwijs vallen, geeft de poster ‘Burgerschap kun je leren!’ op de volgende bladzijde wellicht uitkomst. Deze poster werd ontwikkeld door het project ‘Versterking burgerschap in het vo’ van de VO-raad.

1.3 Wat staat er in de wet?

Al sinds 2006 geldt voor scholen de wettelijke opdracht om aandacht te besteden aan burgerschap. Vanaf 1 augustus 2021 is de wet ‘Verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs’ een feit. De kern van deze wet is dat scholen op een doelgerichte en samenhangende wijze werken aan burgerschapsvorming. De wet geeft het onderwijs meer richting en maakt de burgerschapsopdracht minder vrijblijvend. Zo is vastgelegd dat scholen leerlingen kennis en respect moeten bijbrengen voor de basiswaarden van de democratische rechtsstaat

BURGERSCHAP KUN JE LEREN!

Aan de slag met burgerschapsonderwijs? Kijk op www.vo-raad.nl/versterkingburgerschap

Figuur 1: Poster Burgerschap kun je leren

en ieders grondrechten. Ook geeft de wet de inspectie de mogelijkheid om met scholen hierover in gesprek te gaan (zie kader op pagina 15).

1.4 Wat betekent de wet voor scholen?

Bij de invulling van burgerschapsvorming ligt het eigenaarschap bij de scholen. Scholen houden ruimte om zelf inhoud en vorm te geven aan burgerschapsonderwijs, in lijn met de visie van de school en specifieke waarden en normen die voortkomen vanuit een godsdienstige, levensbeschouwelijke of pedagogische grondslag. De wet stelt wel voor alle scholen verschillende dingen verplicht waarop het onderwijs zich in ieder geval herkenbaar dient te richten. Dit zijn:

- Scholen dienen een heldere visie en beleid te ontwikkelen op het burgerschaps-
onderwijs.
- Met een door de leerjaren heen samenhangend programma, dat de
burgerschapsvorming van leerlingen bevordert.
- Waarbij de school ook concreet formuleert wat leerlingen zullen leren en hoe ze dat
gaan evalueren. Hierover legt de school verantwoording af in de schoolgids en het
schoolplan.
- Leerlingen moeten op school met burgerschapsvaardigheden kunnen oefenen. De
school draagt daarbij zorg voor een schoolklimaat waarin leerlingen en personeel zich
veilig en geaccepteerd weten.

Scholen moeten hun onderwijs binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat vormgeven. De basiswaarden van de democratische rechtsstaat, en de daarbij passende competenties zijn belangrijke gedeelde uitgangspunten en vormen de kern van het burgerschapsonderwijs op iedere school. Dat betekent dat scholen verantwoordelijk zijn voor:

- Het ontwikkelen van kennis van de democratie en rechtsstaat, de grondrechten en het
handelen naar deze basiswaarden op school.
- Het ontwikkelen van sociale en maatschappelijke competenties. Leren functioneren
vereist niet alleen theoretische kennis, maar ook competenties. Democratie gaat
ook om sociale omgang tussen mensen. Leerlingen leren op school samen te werken
en te leven, om te gaan met maatschappelijke spelregels, hun eigen identiteit te

ontwikkelen, hun mening te vormen en die van anderen te respecteren, het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele geaardheid, en de waarde dat iedereen gelijk behandeld dient te worden.

- Het bieden van een respectvolle oefenplaats waarin actief geoefend kan worden met de basiswaarden en burgerschapsvaardigheden geïnternaliseerd worden. De school geeft burgerschap niet alleen vorm in het formele curriculum, maar brengt het ook in praktijk. De school heeft grote vrijheid hier zelf kleur aan te geven vanuit de eigen identiteit.

Het is belangrijk om hierbij de context van de leerling en de school voor ogen te houden. Dat onderschrijft ook Koen Nijhuis, docent op het Twents Carmel College in een interview op pagina 54 van dit katern: “Als je burgerschap opvat als alleen democratie en staatsinrichting, dan gaat het alleen in specifieke vakken spelen. Het gaat om bredere discussies, zoals over bitcoins bij economie. Wat vind je daar als individu van? Je moet ook kijken naar de identiteit van de gemeenschap waarin we hier leven. Welke zaken spelen er? En wat is de actualiteit?”

Het onderwijs op scholen mag verder niet in strijd zijn met:

- *Vrijheid van meningsuiting*. Dat betekent dat je mag zeggen of schrijven wat je denkt, of tegen de opvattingen van anderen in mag gaan. Iedereen mag dus ook zijn of haar geloof uitdragen, of zijn of haar mening aan anderen voorhouden. Daarbij moet je je wel houden aan de wet.
- *Gelijkwaardigheid*. Dat betekent dat mensen van gelijke waarde zijn. Daarbij maakt het niet uit wat je denkbeelden zijn of wat je gelooft. Je hoeft zelf niet te vinden dat die denkbeelden of gebruiken waardevol zijn, maar wel dat mensen met andere denkbeelden en gebruiken niet minder waard zijn dan jij of jouw groep.
- *Begrip voor anderen*. Dat betekent dat je probeert te begrijpen waarom mensen of groepen bepaalde denkbeelden of gebruiken hebben: wat is de achtergrond daarvan en waarom is dat belangrijk voor een ander.
- *Verdraagzaamheid (ook wel tolerantie)*. Dat betekent dat je de mening of het gedrag van een ander accepteert, ook al ben je het er niet helemaal mee eens. En het betekent ook dat je ieder de ruimte wilt geven om zo'n mening of zulk gedrag te hebben. Natuurlijk moet iedereen zich daarbij wel houden aan de wet.

-
- *Autonomie*. Dat betekent dat iedereen zelf kan bepalen wie hij/zij wil zijn en hoe hij/zij het leven wil leiden. Ieder is dus bijvoorbeeld vrij om zelf te bepalen welke denkbeelden of welk geloof voor hem/haar belangrijk is.
 - *Het afwijzen van onverdraagzaamheid (ook wel intolerantie)*. Het betekent dat je vindt dat andere mensen of groepen geen dingen mogen doen of denken waar jij het niet mee eens bent. En dat je het niet nodig vindt dat ieder de ruimte krijgt om zo'n mening of zulk gedrag te hebben.
 - *Het afwijzen van discriminatie*. Dat betekent dat mensen of groepen ten opzichte van anderen worden achtergesteld. Of dat je vindt dat er voor mensen met andere denkbeelden of gebruiken niet zoveel ruimte hoeft te zijn, of dat die denkbeelden of gebruiken zelfs verboden moeten worden.

Toezicht van de inspectie

Bij de invulling van burgerschapsvorming ligt het eigenaarschap bij de scholen. Dat geeft ruimte voor de eigen identiteit van de school. De inspectie houdt daar bij het toetsen rekening mee, maar er geldt wel de gemeenschappelijke kern als verplicht uitgangspunt voor alle scholen (zie 1.4). Om die kern goed over te dragen, is een doelgericht en samenhangend onderwijsprogramma vereist. Het onderwijsprogramma moet ten minste bestaan uit een kenniscomponent, bijbehorende competenties en een schoolcultuur waarin de democratische spelregels worden voorgeleefd en waarmee wordt geoefend.

De inspectie zal daarnaast toetsen op naleving van het volgende:

- Draagt het bevoegd gezag zorg voor een schoolcultuur waarin bij het aanbieden van onderwijs betrokken personen het volgende als centrale spelregels hanteren en voorleven: vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid en het afwijzen van discriminatie, verdraagzaamheid en het afwijzen van onverdraagzaamheid, onderling begrip en autonomie van leerlingen?
- Creëert het bevoegd gezag daarmee een omgeving waarin leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat?

Bron: Onderzoekskader 2021 Inspectie van het onderwijs

1.5 Kwaliteitszorg en verantwoording

De nieuwe wet introduceert de begrippen ‘doelgericht’, ‘samenhangend’ en ‘herkenbaar’. Dit doet een direct beroep op de kwaliteitszorg van scholen en op verantwoording van onderwijsresultaten. Dit moeten scholen hebben en doen:

- een heldere visie en beleid op burgerschap ontwikkelen en inzichtelijk maken hoe deze samenhangt met het schoolbeleid;
- heldere burgerschapsdoelen formuleren;
- een doorlopende leerlijn opstellen met concreet uitgewerkte leerdoelen waarin kennis, houding en vaardigheden worden uitgedrukt. Hierin wordt duidelijk wanneer de school leerlingen op welke momenten in hun schoolperiode deze competenties wil bijbrengen. Op basis hiervan wordt het onderwijsaanbod vormgegeven;
- opbrengsten van het burgerschapsonderwijs volgen en leerresultaten in kaart brengen en waar nodig de aanpak aanpassen;
- hierover verantwoording afleggen in het schoolplan en in de schoolgids. In het schoolplan moet een uitwerking van de burgerschapsopdracht in de beschrijving van het onderwijskundig beleid worden opgenomen, met daarin ook hoe de school zorgt voor een cultuur en oefenplaats waarin de basiswaarden centraal staan. Het moet duidelijk zijn hoe dit gemonitord wordt en hoe docenten worden ondersteund en gefaciliteerd. In de schoolgids moeten bij de doelen van het onderwijs de doelen op het terrein van burgerschapsvorming worden meegenomen, net als de resultaten die worden nagestreefd. Ook hier worden uitkomsten uit de monitoring, en de opgenomen maatregelen daarop, vermeld.

1.6 Burgerschap en de schoolleider en bestuurder

In voorgaande paragrafen hebben we geschetst wat de eisen zijn die de wet stelt aan het burgerschapsonderwijs op vo-scholen en wat dat betekent voor de scholen. Gezien de veelzijdigheid van de inhoudelijke opgave en het feit dat het burgerschapsonderwijs in de verantwoordingscyclus van de school moet worden opgenomen, moge het duidelijk zijn dat burgerschapsonderwijs niet slechts bij een of meerdere docenten of coördinatoren kan worden belegd.

Burgerschapsonderwijs is een zaak van de hele school, waarbij er een bijzondere rol is weggelegd voor bestuurders en schoolleiders. Niet alleen dienen zij erop toe te zien dat aan de wettelijke vereisten wordt voldaan, tevens zijn zij vanuit hun functie verplicht om in letter én in geest de wet voor te leven voor alle medewerkers en leerlingen in de school.

Niet elke schoolleider of bestuurder zal daarvoor de benodigde kennis en vaardigheden in huis hebben. Dat hoeft ook niet: Leidinggeven is behalve verbinden, samenwerken en besluiten nemen ook jezelf blijven ontwikkelen en blijven leren, en dat geldt zowel voor een beginnend teamleider als voor een ervaren bestuurder. In de **beroepsstandaard voor schoolleiders in het vo** is in vijf leiderschapspraktijken en vier persoonlijke kwaliteiten vastgelegd wat een schoolleider doet en welke kwaliteiten hem helpen bij het uitvoeren van de leiderschapspraktijken. In de **professionaliseringsthema's voor bestuurders** is hetzelfde opgeschreven voor bestuurders. In hoofdstuk 3 zullen we nader ingaan op deze hulpmiddelen voor schoolleiders en bestuurders.

Interview Bram Eidhof

‘Burgerschapsonderwijs gaat over hoe je veranderingen teweeg kan brengen’

Twee factoren zijn op schoolniveau van doorslaggevend belang als het gaat om goed burgerschapsonderwijs: een samenhangend curriculum en een sterk pedagogisch schoolklimaat. Dat zegt Bram Eidhof, directeur van bureau Common Ground en auteur van het Handboek Burgerschapsonderwijs. Hoe pak je dat aan? We stelden Eidhof vijf vragen.

Wat is burgerschapsonderwijs niet?

“Dat is een goede vraag. Burgerschapsonderwijs is niet dat je leerlingen vertelt hoe ze moeten denken of zich gedragen. Je wil dat ze een eigen mening ontwikkelen. En die leren bevragen, andere perspectieven in overweging te nemen. Daarbij hoeven we het niet altijd met elkaar eens te zijn. Zorg dat het kan botsen op een goede manier. Daar moet je vaardigheden voor ontwikkelen, bij leerlingen en docenten. De basis is dat je een leerling kritisch leert nadenken zodat deze zijn eigen positie kan bepalen in de maatschappij. En leert hoe je zaken kunt veranderen of juist behouden. Dat doe je in gesprek met anderen, met gelijkgestemden en andersdenkenden. Veel mensen zeggen dat een school de maatschappij in het klein is. Dat is ten dele waar, het voortgezet onderwijs is namelijk nogal gesegregeerd.”

Wat is burgerschapsonderwijs in jouw optiek wel?

“Burgerschap is een abstract begrip. Toen ik in 2015 m'n proefschrift schreef, constateerde ik dat er meer dan honderd definities van zijn. Burgerschap is trouwens ook een formele juridische status, je bent burger van Nederland.

.....

‘De basis is dat je een leerling kritisch leert nadenken zodat deze zijn eigen positie kan bepalen in de maatschappij’

.....

Daar zitten rechten en plichten aan vast. Maar dat is niet wat we bedoelen in de context van burgerschapsonderwijs. De essentie is: ben je in staat om je te manifesteren in de maatschappij zoals jij dat wilt, en wat doe je met de verantwoordelijkheid die je hebt? Welke rol neem je in, op kleine schaal in de klas, vereniging of in een religieuze gemeenschap, of op grote schaal in ons land? Ben je boos, houd je je afzijdig, stel je jezelf ten dienste aan de maatschappij, ben je activistisch, of hou je je netjes aan de regels? Dat zijn allemaal invullingen van burgerschap.

In onze maatschappij staan we voor allerlei grote en kleine opgaven, van zwerfafval in de buurt tot klimaatverandering. Veel mensen voelen zich machteloos om iets te veranderen. Daar heb ik een broertje dood aan. Als de geschiedenis een ding laat zien, is het dat we samen de grote uitdagingen aan kunnen. Zolang je maar weet hoe. Daarom helpt het als we binnen de school ermee aan de slag gaan. Zo maak je onderwijs voor leraren betekenisvoller en ervaren leerlingen dat ze verschil kunnen maken.”

Welke rol speelt burgerschapsonderwijs binnen de school?

“Op school rusten we leerlingen toe met burgerschapskennis, -vaardigheden en -houdingen, zodat ze uiteindelijk hun eigen

Interview Bram Eidhof

idealen kunnen ontdekken en ontwikkelen. Je hoeft niet altijd respect te hebben voor iemands mening als die niet goed is onderbouwd. Aan de andere kant is het belangrijk om te leren hoe je gezamenlijk een koers kunt bepalen, ook als je het niet met elkaar eens bent. Het gaat dus om het navigeren tussen je eigen voorkeuren en belangen en die van de ander, of het collectief.

Ik zou willen dat elke leerling een feit van een mening kan onderscheiden, hoe je maatschappelijke onderwerpen kunt analyseren en hoe je verandering teweeg kunt brengen, in de klas, in de school en in het land. En dat iedereen de waarde en kwetsbaarheid van onze democratie en rechtsstaat kent. Een school hoeft niet perfect te zijn, dat is de samenleving ook niet. Je kunt teleurgesteld zijn in je school, maar als je dat kunt veranderen, leer je wellicht meer dan wanneer je frictieloos door je schooltijd zeilt.

Dit maakt burgerschapsonderwijs soms ongemakkelijk. Durf je als school de principes na te leven die we leerlingen voorhouden? Kunnen we productieve conflicten met elkaar hebben? Zijn leraren daar ook goed voor toegerust? Leerlingen hebben het meteen door als de regels maar selectief worden toegepast, als iets in essentie hypocriet is. Het vergt moed, ook voor schoolleiders en bestuurders, om te handelen in lijn met de visie die je hebt neergelegd.

Zo ken ik een school waar ze eigenwijsheid en (positieve) burgerlijke ongehoorzaamheid aanmoedigen. Ze hebben onder andere een module over gelijke behandeling, aan het einde deden de jongens een *hakka*, de meisjes gingen breien. Een van de meisjes is toen naar het meldpunt discriminatie gestapt en vervolgens naar de rector met de mededeling: ik heb de melding gemaakt en over een half uur staat er een journalist op de stoep. Dat is natuurlijk erg vervelend, maar ze hebben haar tijdens de eindexamenuitreiking er wel voor geprezen. Dat is een uitstekende reactie."

.....

'Het vergt moed, ook voor schoolleiders en bestuurders, om te handelen in lijn met de visie die je hebt neergelegd'

.....

Betekent dit dat burgerschap een thema voor de hele organisatie is?

"Dat hoor je vaak: het is de verantwoordelijkheid van de hele school. Daardoor kan het al snel verwateren: als iedereen verantwoordelijk is, voelt niemand zich verantwoordelijk. Het andere uiterste is dat het een vak met een of twee docenten is. Dan ga je voorbij aan de schoolcultuur. Elke docent zou een soort basisvaardigheid moeten hebben om in de klas om te gaan met burgerschapsvraagstukken. Neem wiskunde, dat heeft een bescheiden relatie met burgerschap. Maar als een leerling een racistische uitlating in de klas doet, moet je daar als docent iets mee.

Het is overigens niet erg om als school met een vak te beginnen en van daaruit uit te bouwen. Ik zie veel scholen die uiteindelijk een doorlopende leerlijn ontwikkelen, waarbij het zwaartepunt bij een aantal vakken ligt. De kunst is om het als school terug te brengen tot de kern. Je kunt beter een paar zaken goed en diepgaand doen, dan heel veel oppervlakkig."

Welke taak hebben schoolleiders en bestuurders?

"Het gaat in eerste instantie om een visie en een strategie. Als je burgerschapsonderwijs opzet, is het belangrijk om binnen je school te inventariseren welke leerdoelen van de vakken raken aan burgerschap. En hoe je die kunt combineren met de visie die je hebt ontwikkeld. Daarnaast moet je zorgen voor goede randvoorwaarden en eventuele weerstand in de school voor zijn, zoals: 'ik weet niet zo goed wat ik moet doen' of 'ik heb onvoldoende tijd', door het slim te organiseren. Belangrijk is ook om actief met je team aan de slag te gaan. Ik zie dat dat ontzettend veel werkplezier geeft bij docenten en leidinggevenden.

Tegen bestuurders zou ik willen zeggen: zorg voor kennisuitwisseling. Elke school staat namelijk voor dezelfde ontwikkelopgave, ook al is de uitwerking per school anders. Samen optrekken zorgt voor meer dynamiek en kwaliteit."

DEMOCRATIE, PARTICIPATIE EN IDENTITEIT

The image features a 3D maze of blue blocks on a dark blue background. The maze is composed of numerous interconnected paths and dead ends, creating a complex and confusing structure. The blocks are rendered with soft shadows, giving them a three-dimensional appearance. At the top of the image, there is a solid red horizontal bar. Inside this bar, the text "DEMOCRATIE, PARTICIPATIE EN IDENTITEIT" is written in white, uppercase letters. Below the text, a thin white dotted line runs horizontally across the width of the red bar.

Hoofdstuk 2

Gericht werken aan burgerschap

In dit hoofdstuk maken we de stap naar de schoolpraktijk: Hoe maak je een goede start met burgerschap in de school? En wat helpt je als schoolleider of bestuurder bij het ontwikkelen van een visie op burgerschap en bij het evalueren van het burgerschapsonderwijs in de school? We bekijken negen Ijkpunten die zijn geformuleerd voor goed burgerschapsonderwijs en diverse instrumenten die helpen bij ontwikkelen en evalueren.

“Wij hebben dus de oplossing bedacht: elkaar ontmoeten. Daarvoor willen we ontmoetingsdagen tussen verschillende scholen in Amsterdam organiseren. We willen dat iedereen op die ontmoetingsdag kan doen wat hij of zij leuk vindt. Bijvoorbeeld: koken, techniek, sport of kunst. [...] Er worden groepjes gemaakt van leerlingen van verschillende scholen. Zodat je met andere kinderen kunt praten en anderen kunt leren kennen met dezelfde hobby's. Het is nooit te laat om de wereld te redden.”

Uit: Maxe de Rijk: ‘Geen stress, we gaan het maken!’, bij een bezoek aan het stadhuis waar leerlingen van het Mundus College aan de burgemeester vertellen hoe discriminatie kan stoppen.

2.1 Negen IJkpunten

Op veel scholen wordt op dit moment niet schoolbreed en/of procesmatig aan burgerschapsonderwijs gewerkt. Burgerschap wordt vaak belegd bij een of meerdere docenten, waarmee het iets blijft voor in de klas. In juni 2021 maakte de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit onderwijs daarom een set van negen IJkpunten voor goed burgerschapsonderwijs, samen met de PO-Raad, de VO-raad, de MBO Raad en de Stichting School & Veiligheid (Dijkstra, 2021). Scholen kunnen de IJkpunten gebruiken als uitgangspunten om hun burgerschapsonderwijs vorm te geven. Ze kunnen worden ingezet als checklist (‘voldoet ons burgerschapsonderwijs aan de kwaliteitseisen?’) of als handvatten voor de ontwikkeling en inrichting van burgerschapsonderwijs.

De IJkpunten zijn:

Missie: visie & leerdoelen

1. Visie: Onze school heeft een duidelijke visie op burgerschapsonderwijs.
2. Doelen: Onze school heeft concrete leerdoelen vastgesteld.

Curriculum: onderwijsinhoud & aanpak

3. Inhoud: Onze school heeft een samenhangend burgerschapscurriculum, dat we ook realiseren.
4. Aanpak: Onze school gebruikt aanpakken en materialen die passen bij onze visie en onze leerdoelen.

Schoolklimaat

5. Schoolklimaat: Ons schoolklimaat past bij de leerdoelen van ons burgerschapsonderwijs.

Resultaten

6. Resultaten: Onze school heeft inzicht in de resultaten van ons burgerschapsonderwijs.

Professionalisering & kwaliteitszorg

7. Professionalisering: Onze school heeft een kwaliteitscultuur die ondersteunend is aan burgerschapsonderwijs.
8. Kwaliteitszorg: Onze school zorgt ervoor dat de randvoorwaarden voor goed burgerschapsonderwijs op orde zijn.

Verbinding

9. Verbinding: Onze school heeft het burgerschapsonderwijs afgestemd op onze maatschappelijke omgeving.

De IJkpunten zijn uitgebreider in bijlage 1 van dit katern opgenomen. In de volgende paragrafen zullen we naar meerdere IJkpunten verwijzen.

2.2 Schoolbrede aanpak

Schoolleiders en bestuurders zijn bij uitstek de personen in de school die de positie hebben om te benadrukken dat burgerschapsonderwijs een opdracht is voor de hele school (in hoofdstuk 3 zullen we nader ingaan op de rol die zij kunnen spelen bij goed burgerschapsonderwijs). Zij kunnen leraren behalve door voorbeeldgedrag op allerlei vlakken ondersteunen bij het vormgeven van burgerschapsonderwijs (Nieuwelink, 2020):

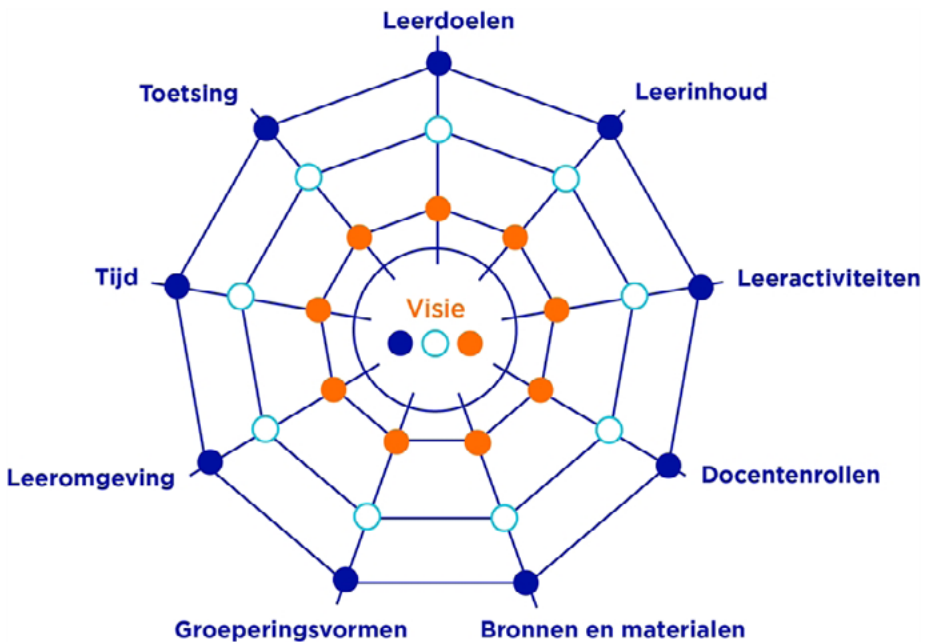
- urgentie aangeven;
- voorwaarden creëren waaronder een gedragen visie ontwikkeld kan worden;
- bijdragen aan het ontwikkelen van een burgerschapscurriculum en pedagogisch klimaat waarin leerlingen gestimuleerd worden om hun burgerschap verder vorm te geven.

De IJkpunten uit de vorige paragraaf zijn dan ook gericht op het bestuur, de schoolleiding en op anderen die verantwoordelijk zijn voor het aansturen van het onderwijs, onderwijsontwikkeling, de schoolorganisatie en de bewaking van de kwaliteit van het onderwijs. Dit onderstreept de verantwoordelijkheid die schoolleiders en bestuurders hebben voor het realiseren van goed burgerschapsonderwijs en voor het enthousiasmeren van teams op school. Zoals Dijkstra (2021) schrijft in de publicatie over de IJkpunten:

“De schoolleiding krijgt door de IJkpunten een overzicht van de elementen die aandacht vragen en de onderlinge samenhang daarvan. De IJkpunten geven aan waarop gestuurd moet worden en welke condities vervuld moeten zijn. Voor het bestuur maken de IJkpunten duidelijk hoe de visie op onderwijs en kwaliteit richting kan geven aan het burgerschapsonderwijs, of de beoogde doelen worden gerealiseerd en hoe de dialoog daarover kan worden gevoerd. Voor bestuur en schoolleiding maken de IJkpunten duidelijk waar zij de kwaliteit van burgerschapsonderwijs aan moeten toetsen en waar het gesprek over de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs zich op moet richten.”

2.3 Burgerschap in het curriculum

Het spreekt voor zich dat burgerschapsonderwijs een plek moet hebben in het curriculum – de visie moet worden gekoppeld aan de leerdoelen voor leerlingen. Als we spreken over het curriculum, gaat het zowel over de leerdoelen (IJKpunt 2) en de inhoud van het leren (leerstof, IJKpunt 3), als over andere aspecten: wat doen de leerlingen, hoeveel tijd besteden ze aan welke doelen en activiteiten en hoe toets je (Eidhof, 2020)? SLO heeft een spinnenweb gemaakt dat een overzicht geeft van de onderdelen van een curriculum:

- Macro (nationaal niveau)
- Meso (schoolniveau)
- Micro (lesniveau)

Figuur 2: Spinnenweb SLO curriculum

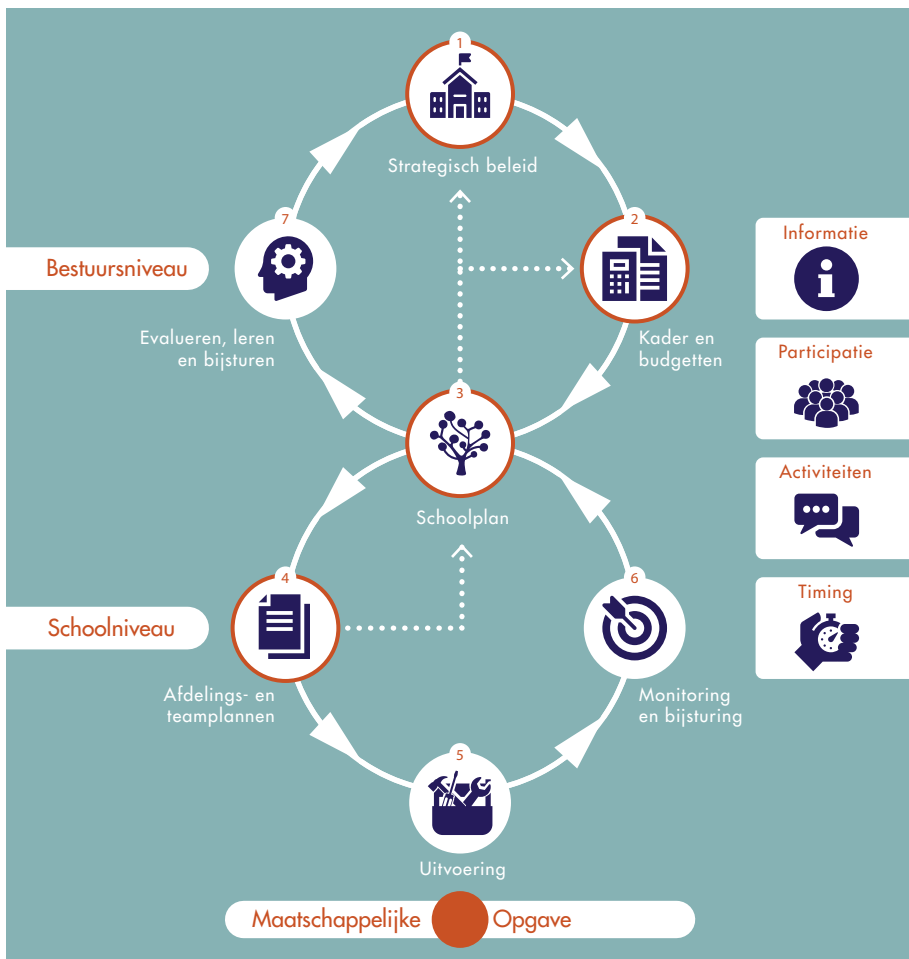
Het begint in het midden, bij de visie op burgerschap en burgerschapsonderwijs. Het gaat dan om de visie van de overheid (die in de wet is vastgelegd, zie hoofdstuk 1) en de visie van de school (dit is IJkpunt 1). De visie van de school kan een bestuur in samenspraak met schoolleiders en docenten bepalen. Een mooi voorbeeld van hoe bestuur en schoolleiding hiermee aan de slag kunnen gaan, geven bestuurder Gerard van Vliet en schoolleider Jeroen Baerveldt van Ubbo Emmius op pagina 60.

Het is nuttig om voor het vaststellen van de leerdoelen en de inhoud van het leren ook te kijken naar wat leerlingen op de basisschool hebben geleerd over burgerschap. Dit is na te lezen in bijvoorbeeld de publicatie ‘Burgerschap in het basisonderwijs’ van SLO. Hetzelfde geldt voor het vervolgonderwijs. Voor hbo en wo is het moeilijk te bepalen welke aspecten van burgerschap daar aan de orde komen. Voor het mbo zijn vier dimensies vastgelegd in het Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB: de sociaal-maatschappelijke, de economische, de politiek-juridische en de dimensie vitaal burgerschap (Eidhof, 2020). Kijk voor meer informatie over burgerschap in het mbo op burgerschapmbo.nl.

2.4 Het belang van procesmatig werken en verantwoording

In het vorige hoofdstuk noemden we al dat in de wet is vastgelegd dat burgerschap op school doelgericht moet zijn. Schoolleiders en bestuurders zijn ervoor verantwoordelijk dat er een heldere visie is op burgerschap, dat is vastgelegd hoe het onderwijs op dit gebied samenhangt met het schoolbeleid, dat de opbrengsten en resultaten worden gevolgd en dat er in het schoolplan en de schoolgids verantwoording wordt afgelegd hierover (zie ook IJkpunt 6). Het moet duidelijk zijn hoe dit gemonitord wordt en het is dan ook zinvol om burgerschapsonderwijs op te nemen in de sturings- en verantwoordingscyclus, waarin evalueren, leren en bijsturen vanzelfsprekende onderdelen zijn.

Onderstaande figuur is afkomstig uit het katern ‘Luisteren, legitimeren en leren’ van de VO-academie, over verantwoording in het voortgezet onderwijs. Deze maakt duidelijk wat de basis kan zijn voor een solide sturings- en verantwoordingscyclus. De cyclus helpt je als bestuurder om te kijken of je je ambities waarmaakt, bijvoorbeeld op het gebied van burgerschap, en of daar de omgeving van de school bij wordt betrokken. Houd je als bestuurder deze cyclus aan, dan worden nieuwe initiatieven niet alleen uitgevoerd, maar krijgen de verantwoordingsactiviteiten ook een structurele plek in de cyclus, worden ze geëvalueerd en worden de resultaten ook met collega’s gedeeld en andere stakeholders gedeeld.

Figuur 3: Twee cirkels. Bron: Wisselwerkers.

In de figuur is de bovenste cirkel het bestuursniveau en de onderste het schoolniveau. Het model voegt daar een aantal momenten of stappen aan toe. In de bovenste 'bestuurscirkel' zijn dit strategisch beleid, en kader en budgetten. Die worden in de onderste 'schoolcirkel' vertaald in een schoolplan en vervolgens in afdelings- en teamplannen. Deze vier onderdelen, en dus ook de bestuurscirkel en de schoolcirkel, hangen nauw samen en vormen samen de maatschappelijke opgave van bestuur en school. Er is logica en consistentie tussen strategie, de tactische en operationele vertaling. In de uitvoeringsfase ga je als bestuurder monitoren, evalueren en bijsturen, zowel op school- als op bestuursniveau. Rechts is weergegeven welke begrippen verder een rol spelen, zoals informatie (wanneer wil je welke informatie), participatie (welke belanghebbenden wil je betrekken), activiteiten (wat organiseer je) en timing (wanneer doe je dit).

In de praktijk blijkt er vaak een 'knip' te zijn tussen de bovenste en de onderste cirkel. Ook op het gebied van burgerschapsonderwijs is het een risico dat burgerschap alleen in de onderste cirkel blijft en het bestuur er geen grip op heeft, maar het kan ook zijn dat de visie op burgerschap van het bestuur de schoolcirkel niet bereikt. Dit kan worden voorkomen door een nauwe samenwerking tussen bestuurder en schoolleider.

Naast evalueren om te verantwoorden, is het voor burgerschapsonderwijs ook zinnig om te evalueren om te ontwikkelen (Eidhof, 2020). Burgerschapsonderwijs is immers nog volop in ontwikkeling op de meeste scholen. Hiervoor kunnen onder meer de volgende meetinstrumenten worden gebruikt:

Meetinstrument Burgerschap

De Universiteit van Amsterdam ontwikkelde het meetinstrument Burgerschap. Het instrument bestaat uit twee vragenlijsten over Burgerschapscompetenties en Burgerschapsgedrag en is geschikt voor leerlingen van elf jaar (groep 7) tot en met zestien jaar. Centraal staan vier sociale taken die kinderen en jongeren als burger moeten kunnen vervullen:

- democratisch handelen;
- maatschappelijk verantwoord handelen;
- omgaan met conflicten;
- omgaan met verschillen.

De vragenlijsten zijn los van elkaar te gebruiken of in combinatie met elkaar. Scholen kunnen uitkomsten vergelijken met die van andere (vergelijkbare of juist verschillende) scholen, met andere groepen leerlingen.

Bekijk het instrument op www.burgerschapmeten.nl.

Zelfevaluatie-instrument Sociale Kwaliteit Onderwijs

De Academische Werkplaats ontwikkelde een zelfevaluatie-instrument voor scholen. Dit geeft inzicht in de 'sociale kwaliteit' van scholen, waar burgerschap een belangrijk onderdeel is. Scholen kunnen het instrument zelfstandig gebruiken. Het is modulair opgezet, zodat een school alleen de onderdelen kan gebruiken die relevant zijn.

Ga voor meer informatie over dit instrument naar www.socialekwaliteitonderwijs.nl en kijk onder 'Projecten'.

Interview Anne Bert Dijkstra

Burgerschapsonderwijs als vangrails voor de samenleving

Anne Bert Dijkstra is als hoogleraar verbonden aan de afdeling Onderwijswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Hij is directeur van de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit van Onderwijs, waarin scholen, onderzoekers en inspecteurs samen werken aan de ontwikkeling van burgerschapsonderwijs. Dijkstra houdt zich bezig met de sociale en maatschappelijke aspecten van onderwijs, waarbij bevordering van burgerschap een belangrijk aspect is.

“Dat ik me met burgerschap bezighoud, heeft meer dan een reden. Wie in een vrije, open en democratische samenleving leeft, realiseert zich niet altijd dat zoiets niet vanzelf spreekt. Dat voelt gewóón, en gelukkig maar. Maar het is ook een voorrecht dat veel mensen niet gegeven is. Democratie komt niet uit de lucht vallen en democratische waarden zijn niet toegevoegd aan het drinkwater. Democratie en rechtsstaat vragen aandacht. Scholen kunnen daaraan een belangrijke bijdrage leveren. Maar hoe ze dat het beste kunnen doen, daarover weten we nog niet zoveel.”

Fragiel

“Het belang van burgerschapsonderwijs valt nauwelijks te onderschatten. Zo hebben we allerlei ‘afspraken’ over hoe we met elkaar omgaan, hoe we collectieve beslissingen nemen en dat we rekening houden met elkaar. Ook als het om meningen van minderheden gaat. De kern daarvan bestaat uit de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals gelijkwaardigheid, het recht om eigen keuzes te maken en non-discriminatie. Die basiswaarden zijn de vangrails waar we binnen blijven, zodat iedereen het leven kan leiden dat hij of zij wil.

Dat basiswaarden aandacht vragen, zie je als je om je heen kijkt. Er zijn bubbels en kloven, wantrouwen jegens andersdenkenden of instituties en soms grote meningsverschillen waarbij het moeilijk blijkt open te staan voor andere geluiden. Dat raakt ons samenleven en het functioneren van democratie en rechtsstaat. Zonder vangrails gaat het mis, maar die vangrails zijn fragiel: ze worden gevormd door de steun van mensen voor democratische waarden. Dan is het goed te bedenken: *people are not empty vessels, waiting to be filled with democracy*. Het vraagt aandacht, urgentie en een verstandige aanpak.”

Interview Anne Bert Dijkstra

Weten, vinden en kunnen

“Hoewel de wetgever het wat anders formuleert, is dit de achtergrond van de nieuwe burgerschapsopdracht voor scholen die in 2021 in de wet is opgenomen. Doelgerichte bevordering van basiswaarden is daarin overigens een expliciete eis. De aanleiding voor de nieuwe wettelijke opdracht is de zorg over het stagneren van het burgerschapsonderwijs. Scholen blijken dat soms lastig te vinden. Wat is burgerschap precies? Wat willen we onze leerlingen leren? Hoe doen we dat? En hoe weet je of dat ook gelukt is, of dat we het anders moeten doen?”

Hoe concreter je als school bent – scholen hebben veel ruimte om eigen keuzes te maken – hoe gemakkelijker dat gaat. Een vraag om mee te beginnen is bijvoorbeeld: wat willen we dat onze leerlingen vinden, weten en kunnen als ze van school gaan? Concrete leerdoelen dus, die de kern raken van wat de vangrails zijn, op een manier die gaat over het leven van de leerlingen en waarin de idealen van de school voor de samenleving en ‘het goede leven’ zichtbaar zijn.”

Voorzichtig met ‘goede’ antwoorden

“Het gaat bij bevordering van burgerschap dus niet zozeer om ‘goede’ antwoorden op allerlei vragen of meningsverschillen, zoals in discussies over duurzaamheid, Zwarte Piet of vaccineren - hoe belangrijk die thema’s ook kunnen zijn. Het gaat in de eerste plaats om het leren over basiswaarden en het belang daarvan, over ruimte voor verschil en het omgaan daarmee, zodat jij kunt zijn wie jij wilt zijn, en je die ruimte ook aan een ander geeft. En het gaat er ook om dat je bijdraagt aan het voortbestaan van een samenleving waarin dat mogelijk is, door te willen en kunnen samenleven met anderen. Vrijheid van meningsuiting, autonomie én verdraagzaamheid zijn de vangrails van een democratische rechtsstaat, waar mensen kunnen leven zoals ze willen en iedereen wordt beschermd door de wet. Burgerschap

.....

‘Democratie komt niet uit de lucht vallen en democratische waarden zijn niet toegevoegd aan het drinkwater’

.....

kan dus over allerlei dingen gaan, in het klein in de dagelijkse omgang op school, en in het groot, over de grote vragen van onze tijd.”

Niet ingewikkeld

“Burgerschap lijkt soms complex of abstract omdat het niet één concreet onderwerp is. De thema’s wisselen en het kan over allerlei dingen gaan. Toch denk ik dat dit een misverstand is. De kern is niet heel ingewikkeld: leren samenleven waarbij je anderen de ruimte geeft die je ook voor jezelf vraagt. Daarover kunnen jonge mensen op school leren, en oefenen.

Dat burgerschap gaat om basiswaarden, betekent overigens niet dat het niet kan schuren. Mensen verschillen in wie ze zijn, hoe ze willen leven en wat ze denken. Dat kan soms flink botsen en je komt er samen niet altijd uit. Ook dat is een facet van burgerschap waaraan de school aandacht kan geven. Hoe gaan we verder als we het niet eens zijn? Hoe houden we toch zoveel mogelijk rekening met iedereen, ook als we een beslissing gaan nemen?”

Interview Anne Bert Dijkstra

Kritisch

“Je hoort soms de zorg dat burgerschapsonderwijs als doel zou hebben om jonge mensen te disciplineren en in de pas te laten lopen. Anderen zeggen dat het juist om kritische zin moet gaan, om voor jezelf te leren denken. Ik denk dat het gaat om de combinatie van beide. Om goed te kunnen functioneren is het nodig de geschreven en ongeschreven regels van de samenleving te kennen én om je eigen weg te kunnen gaan.

Onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat in het beroepsonderwijs soms het accent op het eerste ligt en burgerschap een conventionele lading krijgt: over regels en het belang van het nakomen daarvan. In het vwo krijgt kritische reflectie, zoals over het functioneren van de democratie of onrechtvaardigheid in de samenleving, meer aandacht. Toch zijn beide voor iedere leerling van belang. Afspraken zijn nodig om te kunnen samenleven én afspraken kunnen worden veranderd. Het gaat dus om autonomie en het zelfstandig en kritisch leren denken, en om het rekening houden met anderen. Via de afspraken die we daarover hebben, met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat als kern.”

Onderzoek

“We doen op de universiteit onder meer onderzoek naar de vraag wat mensen en scholen vinden wat leerlingen zouden moeten kunnen en kennen op dit vlak. Hoewel de accenten soms verschillen, is daarin een duidelijke lijn te herkennen. De minimale kern laat zich samenvatten als de waarden die ik al noemde, samen met sociale competenties. Dat wil zeggen wat nodig is om met andere mensen te kunnen omgaan, en maatschappelijke competenties waarin het gaat om meedoen in de samenleving en de democratie. Hoewel het goed is dat de overheid zicht terughoudend opstelt als het gaat om wat goed burgerschap is - dat is een vraag die vooral thuishoort bij de school en de ouders - is dit ook waarover het in de wet gaat.

De invulling van burgerschapsonderwijs kan dus van school tot school verschillen. Een aanpak die werkt, bevat vaak dezelfde elementen. Het begint bij de vraag wat de school aan leerlingen wil leren, waarbij de visie op de ideale samenleving vaak als vertrekpunt fungeert: Hoe vinden wij dat je met elkaar zou moeten omgaan? En wat willen we de leerlingen als waarden meegeven? Dat vertaalt zich in leerdoelen: welke stof in welk leerjaar en vak, welke houdingen en vaardigheden, enzovoort. Vervolgens gaat het om de vragen of deze doelen ook aandacht krijgen in het onderwijs dat je geeft en wat je voorleeft. Vraag je bovendien af of de opbouw logisch is en of de verschillende facetten op elkaar voortbouwen. Is er samenhang en weten we van elkaar wie waaraan aandacht geeft? En vergeet de vraag naar wat leerlingen geleerd hebben niet. Inzicht in de opbrengsten is onmisbaar om te kunnen bepalen of het onderwijs ook uitwerkt wat de school beoogt.”

IJkpunten

“Om scholen te helpen bij het invullen van de burgerschapsopdracht zijn de ‘Negen IJkpunten voor burgerschapsonderwijs’ geformuleerd. De PO-Raad, VO-raad en Stichting School en Veiligheid hebben samen met de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit van Onderwijs deze korte handleiding geschreven voor scholen die systematisch met burgerschap aan de slag willen.

De IJkpunten zijn een checklist en spoorboekje tegelijk. Je kunt ze gebruiken om te beoordelen hoever je al bent en wat nog ontwikkeling vraagt. Ze laten bovendien zien hoe je stelselmatig aan de slag kunt gaan. Wat vraagt aandacht, hoe doe ik dat en in welke volgorde? De IJkpunten zijn geen blauwdruk, maar ze kunnen helpen om tot een school-eigen invulling te komen.”

Interview Anne Bert Dijkstra

Resultaten

“Goed burgerschap kan niet zonder inzicht in de leerresultaten. Levert het onderwijs op wat werd verwacht en worden de leerdoelen gerealiseerd? Burgerschapsonderwijs moet niet alleen intentie-gedreven zijn, maar ook opbrengst-georiënteerd. Het begint uiteraard bij de leerdoelen en de bepaling van wat de school wil overbrengen en intenties spelen dus een belangrijke rol. Maar het gaat uiteindelijk om wat leerlingen leren, ook bij burgerschap.

Inzicht in resultaten en het in kaart brengen daarvan is daarom belangrijk. Dat helpt het onderwijs af te stemmen op wat leerlingen nodig hebben en laat zien waar het onderwijs van de school verdere ontwikkeling vraagt. Scholen kunnen dat op allerlei manieren doen, zoals met rubrics of een portfolio. Je kunt ook gestandaardiseerde instrumenten gebruiken. Het instrument Burgerschapmeten dat de UvA ontwikkelde, is daar een voorbeeld van.”

*In dit artikel wordt verwezen naar de publicatie *Ijkkunten burgerschaps-
onderwijs*, waarvan Dijkstra een van de auteurs is. De Ijkkunten zijn
opgenomen in de bijlage van dit katern. Informatie over Burgerschapmeten,
het instrument voor het meten van leerlingresultaten, is te vinden op de website
van de AWP Sociale Kwaliteit van Onderwijs.*

.....

'De kern is niet heel ingewikkeld:
leren samenleven waarbij je anderen
de ruimte geeft die je ook voor jezelf vraagt'

.....

Interview Ons Middelbaar Onderwijs

‘Breng burgerschapsonderwijs in beeld’

Voor goed burgerschapsonderwijs is een duidelijke visie essentieel, net als weten wat de impact van je activiteiten is. Vereniging Ons Middelbaar Onderwijs (OMO) heeft zo’n visie en gebruikt verschillende instrumenten om haar burgerschapsonderwijs vorm te geven en te meten. Aan het woord zijn Pieter Laban, beleidsmedewerker Onderwijs & Kwaliteitsontwikkeling bij OMO en Nancy Jochems, docent zorg & welzijn op het Munnikenheide College en tevens projectleider Burgerschapsestafette.

‘Met ons onderwijs willen we niet alleen kwalificeren, maar ook zorgen voor socialisatie en persoonsvorming’

OMO heeft voor alle scholen de Burgerschapsestafette in het leven geroepen. Dit is een estafette van het doorgeven van activiteiten, werkvormen en praktijkvoorbeelden met bijbehorend lesmateriaal, gericht op alle niveaus en alle vakken. Elke OMO-school heeft een burgerschapsambassadeur om docenten te enthousiasmeren gebruik te maken van dit inspiratiemateriaal.

Nancy Jochems: “We zien de school als veilige oefenplek voor het leven. We willen de leerlingen horen en zien en zorgen dat ze zich kunnen ontwikkelen en kunnen functioneren in de samenleving, nu en in de toekomst. Dat betekent: oefenen, ervaren, leren. Maar ook: reflecteren en evalueren. Dat is op iedere school belangrijk. Ik heb me daarom ook hard gemaakt voor een goed pedagogisch klimaat, waarbij je hiervoor genoemde elementen steeds laat terugkomen en koppelt aan de visie, identiteit en context van de school.”

Pieter Laban: “Met ons onderwijs willen we niet alleen kwalificeren, maar ook zorgen voor socialisatie en persoonsvorming. Daarin komt burgerschap automatisch naar voren. Eigenlijk kun je stellen dat elementen van burgerschap al een hele tijd verweven zijn in ons onderwijs. Nu krijgt het steeds meer handen en voeten. Het wordt een bewust onderdeel van het curriculum op alle scholen.

OMO is een vereniging. Dat betekent dat we de vrijheid geven aan scholen om hun onderwijs in te vullen. Het bestuur heeft wel een duidelijke visie, vastgelegd in het strategisch beleidsdocument Koers 2023, met vier kernwaarden: goed onderwijs, goed leven, goed handelen, goed menszijn. Daar zit impliciet al veel burgerschap in.”

Interview Ons Middelbaar Onderwijs

Leren om het oneens te zijn

Jochems: “OMO legt niets op, dat is prettig. We krijgen tools om met burgerschap aan de slag te gaan. Die kunnen we gebruiken, maar binnen onze eigen koers. Bij het Munnikenheide College leggen we de nadruk op het buiten de school kijken en ervaren. Of de buitenwereld binnen halen. Bij Zorg & Welzijn bijvoorbeeld geven we een module over gezin en baby’s. Daarin gaat het ook over vaccineren tegen kinderziektes. Een tijdje geleden, nog voor de coronapandemie, waren er kinderdagverblijven die kinderen weigerden die niet waren gevaccineerd. Dat is een moreel dilemma: mag je kinderen op basis daarvan niet toelaten? Hierover ga je in gesprek met de leerlingen. Wat vind jij? Waarom denk jij dat? Wat denken de anderen? Het ging er niet om dat ze het eens werden, maar om luisteren naar anderen en leren van elkaar.”

Laban: “Afwijken van het poldermodel, leren om het met elkaar oneens te zijn: dat willen we bereiken met bijvoorbeeld de Burgerschapsestafette. Ook is er veel enthousiasme en tegelijk ook behoefte om onderling kennis en ervaringen te delen. Daarom hebben we een paar maanden geleden een kennisnetwerk burgerschapsonderwijs opgezet. Het streven van ons bestuur is dat scholen meer samenwerken en kennis delen.”

Stand van zaken in woorden

Laban: “Een belangrijk onderdeel hiervan is het meten van onze activiteiten. We willen weten hoe we het doen. Daarvoor gebruiken we bijvoorbeeld het zelfevaluatie-instrument van de Universiteit van Amsterdam of de QuickScan Burgerschap van de VO-raad. Met deze instrumenten kan een school zien waar hij staat als het gaat om burgerschapsonderwijs en op welke onderdelen hij zich nog verder kan ontwikkelen. We kunnen dit door dit instrument ook OMO-breed in beeld brengen. Ook leggen we gevalideerde vragenlijsten voor aan leerlingen. Hoe ontwikkelt onze doelgroep zich? Wat vinden zij van

.....

'Elementen van burgerschap zijn al een hele tijd verweven in ons onderwijs. Nu krijgt het steeds meer handen en voeten'

.....

het aanbod op de scholen? De stem van de leerling is ontzettend belangrijk om te weten waar je als school staat."

Jochems: "Het werken met het zelfevaluatie-instrument maakt je beleid en aanpak zichtbaar. Je kunt nog zo'n mooie aanpak hebben, uiteindelijk moet je toetsen of het resultaat heeft, of het iets teweegbrengt in de organisatie en bij de leerlingen. Anders is het een papieren tijger. Zo'n meetinstrument vul je in met alle lagen van de school, van directeur tot en met docenten. Je krijgt een duidelijk beeld van de stand van zaken, van de sterke en minder geslaagde kanten van je aanpak. En daarmee kun je het burgerschapsonderwijs verder ontwikkelen.

Interview Ons Middelbaar Onderwijs

Er zijn vier indicatoren: onderwijsaanbod, schoolklimaat, kwaliteitszorg en opbrengsten. Je kunt ze allemaal onderzoeken of eentje tegelijk. En het werkt. Een voorbeeld: we werken op school met vakgroepen, elk met een eigen werkplan. Uit het onderzoek kwam dat burgerschapsonderwijs duidelijker in het curriculum moet staan. Het mag veel concreter.”

Laban: “De meetinstrumenten geven niet alleen een cijfermatig beeld, maar vooral een stand van zaken in woorden. Waar leerlingen niet tevreden over zijn, of waar beleid kan worden aangescherpt. Het gaat ons om bewustwording, niet om alle aspecten af te vinken. We kijken nu of we de instrumenten kunnen inzetten analoog aan de totstandkoming van de schoolplannen op onze scholen.

Om te verbeteren moet je docenten de mogelijkheid bieden zich te professionaliseren. Je moet hun de tools aanreiken waarmee zij beter burgerschapsonderwijs kunnen geven. Vanuit het kennisnetwerk burgerschapsonderwijs voorzien we in inspiratie en trainingen op het gebied van burgerschap. De projectleiders van de Burgerschapsestafette geven ook workshops aan docenten. Deze zijn praktisch gericht: Waar loop je tegenaan? Wat zijn je uitdagingen? Hoe kunnen we je helpen? Het blijft overigens aan de scholen om hier gebruik van te maken.”

.....

‘Je kunt nog zo’n mooie aanpak hebben, uiteindelijk moet je toetsen of het resultaat heeft. Of het iets teweegbrengt’

.....

In kaart brengen

Jochems: “In de praktijk zien we dat docenten al veel aan burgerschapsonderwijs doen, maar dit niet altijd weten. Het idee is vaak dat burgerschapsonderwijs alleen over de werking van de democratische rechtsstaat gaat. Het is zoveel meer dan dat. Daar moet je mensen bewust van maken. Laat zien wat een school al doet en breid dat uit. Doe dat niet alleen, maar betrek ook leerlingen, ouders en andere stakeholders hierbij.”

Laban: “Begin klein. Denk niet: we krijgen de inspectie op bezoek als we geen samenhangend curriculum hebben. Het doen van een zelfevaluatie is een mooie start voor scholen. Zo zie je meteen waar je staat, waar je de nadruk op kunt leggen en welke docenten de voorhoede vormen. Begin vooral waar het enthousiasme zit. Dan slaag je beter.”

Hoofdstuk 3

De rol en de persoon van de schoolleider en bestuurder

In dit hoofdstuk belichten we de belangrijke rol die schoolleiders en bestuurders spelen bij versterking van burgerschapsonderwijs. Welke rol is dat precies en wat hebben schoolleiders en bestuurders nodig om die rol te kunnen vervullen?

“Ik moet denken aan toen ik zelf in de collegebanken van mijn studie politicologie zat en hoorde: ‘Voor een democratie is vertrouwen in instanties van levensbelang.’ Ik ben zelf opgegroeid in een omgeving waar dat vertrouwen vanzelfsprekend was, dus destijds dacht ik alleen: oké prima, komt goed. Maar nu ik hier naar mijn leerlingen kijk is het toch een ander verhaal. Hoe zorg je dat ze instanties vertrouwen? Zoals Kaan observeerde: mijn leerlingen vertrouwen meer niet dan wel. En dat maakt het leven best ingewikkeld.”

Uit: Maxe de Rijk: ‘Geen stress, we gaan het maken!’.

3.1 Het belang van een visie op burgerschap

Voor goed burgerschapsonderwijs op school, dat voldoet aan de wettelijke vereisten en dat periodiek wordt geëvalueerd en bijgesteld, is een visie op inhoud en functie van dat onderwijs onontbeerlijk. Juist omdat burgerschap zich niet beperkt tot één vak of één profiel, is het logisch dat de visie op burgerschap aansluit op het schoolplan en de schoolontwikkeling.

Bestuurders en schoolleiders kunnen een betekenisvolle rol spelen bij burgerschapsonderwijs wanneer zij voor zichzelf een rol zien bij zowel het ontwikkelen van een visie op burgerschap als bij het leidinggeven aan het onderwijs en het bewaken van de kwaliteit daarvan. Zij kunnen daarbij de ‘kartrekker’ zijn, waarbij ze wel continu en veelvuldig samenwerken met anderen in de school. Vervolgens zorgen zij er tevens voor dat het onderwijs conform deze visie wordt ingericht en geëvalueerd. Het spreekt voor zich dat zij daarvoor wel de vereiste competenties en vaardigheden in huis moeten hebben. In 3.2 en 3.3 hebben we daarom de relevante onderdelen van de beroepsstandaard voor schoolleiders en de professionaliseringsthema’s voor bestuurders uitgelicht.

3.2 Beroepsstandaard voor schoolleiders

De beroepsstandaard voor schoolleiders in het vo (te vinden op de website van SRVO) bestaat uit drie onderdelen: de definitie van de beroepsgroep, vijf **leiderschapspraktijken** en vier **persoonlijke kwaliteiten**.

In de leiderschapspraktijken is vastgelegd wat een schoolleider doet: de handelingen en het gedrag dat door anderen wordt gezien en ervaren. Deze leiderschapspraktijken zijn direct of indirect gericht op het leren van leerlingen of de onderwijsprofessionals om de schoolleider heen. Ze dragen bij aan een goed leerklimaat voor de hele organisatie. Bij persoonlijke kwaliteiten gaat het om de eigenschappen die een schoolleider meeneemt in de uitoefening van zijn werkzaamheden. Deze vier kwaliteiten zijn behulpzaam bij het uitvoeren van de leiderschapspraktijken.

3.2.1 Leiderschapspraktijken

We zagen al dat de schoolleider een belangrijke rol kan spelen bij sterk burgerschaps-
onderwijs. Om te laten zien welke leiderschapspraktijken daarbij van belang zijn, zetten
we wederom de IJkpunten voor sterk burgerschapsonderwijs op een rij (zie ook hoofdstuk
2 en de bijlage), gekoppeld aan de relevante leiderschapspraktijken:

De IJkpunten van sterk burgerschapsonderwijs zijn:

Missie: visie & leerdoelen

1. Visie: Onze school heeft een duidelijke visie op burgerschapsonderwijs.
2. Doelen: Onze school heeft concrete leerdoelen vastgesteld.

Voor deze eerste twee IJkpunten is de leiderschapspraktijk **'Leidinggeven aan visiegestuurd werken'** van belang. De schoolleider initieert het ontwikkelen van een visie op burgerschapsonderwijs en geeft leiding aan het verder concretiseren en communiceren van deze visie in de school en daarbuiten.

Curriculum: onderwijsinhoud & aanpak

3. Inhoud: Onze school heeft een samenhangend burgerschapscurriculum, dat we ook realiseren.
4. Aanpak: Onze school gebruikt aanpakken en materialen die passen bij onze visie en onze leerdoelen.

Schoolklimaat

5. Schoolklimaat: Ons schoolklimaat past bij de leerdoelen van ons burgerschapsonderwijs.

Voor het ontwikkelen van een samenhangend burgerschapscurriculum compleet met leerdoelen en voor een integratie van dat curriculum in het onderwijs van de school benut de schoolleider de kwaliteiten die behoren tot de leiderschapspraktijk **'Leidinggeven aan de schoolontwikkeling'**. Samen met medewerkers in de school geeft de schoolleider vorm aan de ontwikkeling van de school als professionele organisatie. Schoolklimaat hoort daar zeker ook bij: wanneer in de school een klimaat heerst dat niet in lijn is met de leerdoelen van het burgerschapsonderwijs, zullen deze doelen niet worden behaald.

Resultaten

6. Resultaten: Onze school heeft inzicht in de resultaten van ons burgerschapsonderwijs.

Professionalisering & kwaliteitszorg

7. Professionalisering: Onze school heeft een kwaliteitscultuur die ondersteunend is aan burgerschapsonderwijs.
8. Kwaliteitszorg: Onze school zorgt ervoor dat de randvoorwaarden voor goed burgerschapsonderwijs op orde zijn.

Ijkkpunten 6, 7 en 8 hebben allemaal te maken met het **Leidinggeven aan de onderwijskwaliteit**. In die praktijk is vastgelegd dat de schoolleider zicht houdt op de onderwijskundige en pedagogische processen in de school en daarbij stuurt op de kwaliteit van het onderwijs. Bij leidinggeven aan onderwijskwaliteit hoort ook dat de schoolleider (de resultaten van) het burgerschapsonderwijs evalueert en koppelt aan de doelen die zijn gesteld. Overigens omvat leidinggeven aan onderwijskwaliteit ook dat de schoolleider zorgdraagt voor een samenhangend curriculum (wat deze leiderschapspraktijk ook aan Ijkkpunten 3 en 4 koppelt).

Verbinding

9. Verbinding: Onze school heeft het burgerschapsonderwijs afgestemd op onze maatschappelijke omgeving.

Ijkpunt 9 is direct te relateren aan de leiderschapspraktijk **'Leidinggeven aan verbinding met de (bredere) omgeving'**. Een van de verantwoordelijkheden van de schoolleider is om de school en zijn medewerkers te laten samenwerken met de omgeving van de school. Dit kunnen ouders zijn, maar ook scholen voor primair onderwijs of stagebedrijven. De doelen van het burgerschapsonderwijs op de school en de uitwerking ervan in de praktijk zijn idealiter afgestemd met en op deze stakeholders.

3.2.2 Persoonlijke kwaliteiten

Het belangrijkste instrument dat de schoolleider kan inzetten, is hijzelf. Zijn persoonlijke kwaliteiten helpen de schoolleider om de leiderschapspraktijken vorm te geven.

In de Beroepsstandaard worden cognitieve, sociale, psychologische en zingevende kwaliteiten onderscheiden.

Bij cognitieve kwaliteiten behoort bijvoorbeeld probleemoplossende expertise. Een schoolleider wordt geacht om te kunnen omgaan met zaken waarvoor geen routinematige oplossing is. Dit geldt zeker voor burgerschapsonderwijs: er is niet één manier waarop een school aan burgerschapsonderwijs vorm dient te geven. De wet geeft de vereisten aan, maar binnen de kaders zal de school (onder leiding van de schoolleider) zijn eigen manier moeten vinden en eigen doelen moeten stellen.

Sociale kwaliteiten omvatten onder meer communicatieve vaardigheden: een schoolleider moet een boodschap goed kunnen overbrengen, zowel mondeling als schriftelijk. Deze vaardigheden zal een schoolleider nodig hebben om in de school medewerkers te mobiliseren voor goed burgerschapsonderwijs en om te evalueren of de doelen van het burgerschapsonderwijs worden gehaald.

Psychologische kwaliteiten gaan bijvoorbeeld over pro-activiteit: een schoolleider wacht niet af, maar anticipeert en onderneemt actie. Burgerschapsonderwijs is vaak binnen een school niet op een vaste plaats belegd. Van de schoolleider wordt gevraagd om het initiatief te nemen om er desondanks voor te zorgen dat er doelen worden gesteld, dat er verantwoordelijken zijn voor de uitvoering en dat de gestelde doelen worden geëvalueerd.

Zingevende kwaliteiten ten slotte gaan over het moreel kompas van de schoolleider. Hij heeft de verantwoordelijkheid dat leerlingen zich op hun plek voelen op school, en dat ze gehoord worden. Het organiseren van inspraak van leerlingen (een belangrijke uitwerking van de school als oefenplaats binnen het burgerschapsonderwijs) is een van de manieren waarop dit kan worden gerealiseerd.

3.3 Professionaliseringsthema's voor bestuurders

De VO-academie beschrijft in een van haar publicaties een set professionaliseringsthema's voor bestuurders (deze is tot stand gekomen in samenwerking met de PO-Raad en de VVOB). Deze thema's zijn geschreven vanuit een ontwikkelingsgericht perspectief en zijn bedoeld als hulpmiddel voor bestuurders om de eigen professionaliseringsbehoeften in kaart te brengen. Vijf van zes professionaliseringsthema's hebben een relatie met de rol die een bestuurder vervult als het gaat om het inrichten van burgerschapsonderwijs en het verantwoorden over de resultaten. De relevante thema's zijn (Terpstra, 2019):

Thema 1: Boegbeeld en hoofd

De bestuurder is het boegbeeld en hoofd van de onderwijsorganisatie. Hij staat voor de organisatie en representeert deze. De bestuurder staat ook voor de maatschappelijke opdracht en zet de 'toon' in de organisatie waar het gaat om de werkcultuur. Hij representeert in persoon en gedrag de kernwaarden en de cultuur van de organisatie. Hier gaat het om voorbeeldgedrag, de keuze van taal, de mate van transparantie en toegankelijkheid.

In hoofdstuk 1 zagen we al dat de wet voor burgerschapsonderwijs voorschrijft dat het onderwijs op scholen niet in strijd is met de vrijheid van meningsuiting en dat de school verdraagzaamheid, begrip voor anderen, gelijkwaardigheid en autonomie bevordert en onverdraagzaamheid en discriminatie afwijst. Dit zijn bij uitstek waarden die de bestuurder van een school 'als boegbeeld en hoofd' kan uitstralen.

Thema 2: Maatschappelijke verantwoordelijkheid en maatschappelijke opdracht

Dit thema omschrijft dat de bestuurder functioneert in een breed maatschappelijk speelveld: de directe context van de onderwijsorganisatie (lokaal, regionaal), het maatschappelijke speelveld en de publieke meningsvorming rond taak en verantwoordelijkheid van onderwijs. Een van de dingen die de bestuurder hiervoor moet kunnen, is het duiden van maatschappelijke, politieke en culturele ontwikkelingen, onder meer voor het vertalen daarvan naar een heldere onderwijsvisie. Bij dit thema komt het belang van een visie op burgerschap en burgerschapsonderwijs sterk naar voren, zowel van de school als van de bestuurder zelf.

Thema 3: Strategische visie en planning

Dit thema beschrijft dat de bestuurder zorgdraagt voor het formuleren van de strategische koers, de missie van de organisatie en de visie op onderwijs. De bestuurder is in staat de maatschappelijke opdracht te vertalen naar de specifieke opdracht voor de eigen organisatie(s) en de gevolgen daarvan voor de positionering van die organisatie(s). Al eerder in dit katern zagen we dat het formuleren van een visie op burgerschaps-onderwijs een taak is voor bestuurders en schoolleiders.

Thema 4: Leiderschap

Thema 4 beschrijft dat de bestuurder de positionering en de keuze van de strategische koers vertaalt naar de interne inrichting van de organisatie. Met name bij het opzetten/herstarten van burgerschapsonderwijs komen deze vaardigheden en competenties van pas. De bestuurder (en de schoolleider) kunnen de visie van de organisatie (helpen) opstellen en ervoor zorgen dat deze in de organisatie breed wordt uitgedragen, eventueel ondersteund door bijvoorbeeld teacher leaders of aanjagers in de school (in het kader van gespreid leiderschap).

Thema 5: Verantwoording en rekenschap

Bij dit thema draait het om het feit dat de bestuurder effectief stuurt op het realiseren van concrete resultaten en zorgdraagt voor de externe en interne verantwoording over de 'performance' van de organisatie. Burgerschap hoort hier, net als alle andere onderdelen van het onderwijs, uiteraard ook bij. In hoofdstuk 2 bespraken we al dat evalueren voor verantwoording het beste in de verantwoordingscyclus kan worden opgenomen.

Een bestuurder kan, samen met de schoolleider(s), het initiatief nemen voor het vormen van een visie op burgerschap. Wat voor school willen we zijn? Daarnaast is de bestuurder bij uitstek de persoon om op dit thema samenwerking te zoeken met andere scholen, zodat een school niet zelf het wiel hoeft uit te vinden. Beide rollen komen aan bod in het interview op de volgende pagina's, met bestuurder Gerard van Vliet en schoolleider Jeroen Baerveldt van Ubbo Emmius in de regio Stadskanaal.

Interview Twents Carmel College

Werken vanuit een visie op de leerling

Waar start je met burgerschapsonderwijs? Het Twents Carmel College, met zes locaties, heeft het afgelopen jaar geïnvesteerd in een duidelijke visie. Nelleke Smeenk, adjunct-directeur, en Koen Nijhuis, docent levensbeschouwing en filosofie, vertellen erover.

'De vraag 'hoe verhoud ik me tot een groep' kan ook prima bij wiskunde aan de orde komen'

Nelleke Smeenk: "Samen met dertien andere vo-scholen zijn we onderdeel van Stichting Carmelcollege. Titus Brandsma, de grondlegger van Carmel, zei: 'als het gaat om onderwijs is kennis maar de helft'. Kennisoverdracht en een diploma zijn natuurlijk belangrijk, maar net zo belangrijk zijn persoonsvorming en socialisatie. We willen onze leerlingen ook een moreel kompas geven. Vanuit de schoolleiding ben ik verantwoordelijk voor deze brede vorming. En voor burgerschap, waarvan Koen sinds vorig jaar de teacher leader is."

Koen Nijhuis: "Daarvoor was ik al een aantal jaren met het onderwerp bezig, samen met een projectgroep. We hebben een visiestuk geschreven en dat moet nu handen en voeten krijgen in onze school en op de andere locaties. Mijn taak is het begeleiden van dit proces en zorgen dat iedereen aan de slag gaat. Overigens gebruikt de overheid de naam burgerschap, maar wij zijn aan het zoeken naar een begrip dat binnen Carmel de lading dekt."

Breder dan de wet

Smeenk: "De wet op burgerschap zien we als het startpunt, de 'ethische kern'. Om tot een goede visie op burgerschap te komen die recht doet aan onze school hebben we vervolgens gekeken naar de waarden van Stichting Carmelcollege: gemeenschap, talentontplooiing, brede vorming, zingeving en kritisch denken. Daarnaast hebben we als school een vijftal kernwaarden: keuzevrijheid, brede vorming, professionele leercultuur, betrokkenheid en band met de omgeving. Tot slot moet er ruimte zijn voor leerlingen om hun eigen doelen te stellen, zodat ze hun talenten, kwaliteiten en vaardigheden kunnen ontplooiën."

Interview Twents Carmel College

Dat resulteerde in onze visie op burgerschap, die de volgende elementen bevat: democratie, cultuur & gemeenschap, levensbeschouwelijke & morele vorming, kritisch denken en persoonlijke doelen. Twee daarvan zijn voor ons cruciaal: brede vorming en een open houding. Als je kijkt naar onze school gebeurt er al veel op het gebied van burgerschap, maar er kan nog wel meer samenhang komen.”

Nijhuis: “Daarom maken we eerst inzichtelijk welke activiteiten, programma’s, et cetera we al hebben. En, zoals Nelleke zegt, dan gaan we samenhang aanbrengen. Dat doen we door een doorlopende leerlijn van burgerschapsvaardigheden te ontwikkelen. Nu is burgerschap nog iets te afhankelijk van een docent of vak, straks zit het in de hele school.”

Smeenk: “Het is niet waarschijnlijk dat er een vak burgerschap gaat komen. We willen dat het in alle vakken aan de orde komt. Bij een aantal vakken, zoals maatschappijleer, zal een zwaartepunt komen te liggen. Maar de vraag ‘hoe verhoud ik me tot een groep’ kan ook prima bij wiskunde aan de orde komen. Het gaat er vooral om dat dit denken in de vezels van onze collega’s komt.”

Nijhuis: “Als je burgerschap opvat als alleen democratie en staatsinrichting, dan gaat het alleen bij specifieke vakken aan de orde komen. Maar het gaat om bredere discussies, zoals over bitcoins bij economie. Wat vind je daar als individu van? Je moet ook kijken naar de identiteit van de gemeenschap waarin we hier leven en naar welke zaken er spelen. En wat is de actualiteit? Daar moet je op kunnen inspelen. In het vmbo kan het zijn dat het meer gaat over hoe je met elkaar omgaat, maar ook daar moeten ethische dilemma’s en democratische vraagstukken worden besproken.”

Smeenk: “We maken geen fundamenteel onderscheid tussen onderwijssectoren. Kritisch denken, mondig worden en jezelf ontwikkelen gelden voor al onze leerlingen. Als ze van school komen, willen we dat ze inzicht hebben in hoe onze staat en democratie werken en hoe ze zich daartoe verhouden. Maar we willen ook dat ze weten waar ze voor staan, wat zij belangrijk vinden en hoe ze tot een mening komen, ook in relatie tot anderen.”

Verskillende perspectieven

Nijhuis: “Dat laatste is lastig, want dan moet je vanuit verschillende perspectieven naar een onderwerp kunnen kijken. Het leren kijken vanuit verschillende perspectieven is waardevol en belangrijk voor het voortbestaan van onze (toekomstige) democratie. Om met Gert Biesta te spreken: ‘Lesgeven houdt in dat je onderwijs geeft dat leerlingen anders niet zouden ontvangen’. Dat is ook de betekenis van brede vorming: het gaat niet alleen om het diploma, maar ook om ethiek en om zingeving. Op basis daarvan hebben we onze visie

op burgerschapsonderwijs geschreven. Zoals ik al zei, moet die nu binnen de locaties landen. Wat ik ook belangrijk vind, is dat we het gesprek binnen de school kunnen voeren over wat we goed onderwijs vinden, over wat we mee willen geven aan onze leerlingen.”

Smeenk: “Het is iets van de lange adem. Dit heb je niet van de ene op de andere dag geregeld, maar dat hoeft ook niet. En de accenten zullen waarschijnlijk door de jaren veranderen. Voor nu is het hoofddoel om meer lijn aan te brengen. Op basis van vele gesprekken, documenten en de uitgangspunten van Carmel hebben we een mooie synthese gemaakt. Het moet nu breed gedragen gaan worden en daar hebben we als schoolleiding een belangrijke rol in te spelen. We moeten de visie uitdragen en in de praktijk brengen.”

Nijhuis: “Idealiter hadden we het schrijven van een visie en het verkrijgen van draagvlak naast elkaar willen laten lopen. Door corona is dat niet gelukt. Je kunt zo’n visiestuk niet zomaar bij een locatie droppen. Daarom gaan we als projectgroep burgerschap met elke locatiedirecteur in gesprek. Hoe ziet die goed onderwijs? En hoe kunnen we dat koppelen aan de visie? We pakken het zo concreet mogelijk aan en kijken binnen de locaties welke projecten al gekoppeld kunnen worden aan burgerschap. Vervolgens maken we een stappenplan en verbreden we het gesprek naar de medewerkers van een locatie.”

Smeenk: “Het zijn kleine stapjes, maar wel met een goede basis. Met het visiestuk hebben we helder wat we belangrijk vinden en wat we willen doen. Daar kun je altijd op terugvallen. Koen gaat dat samen met de overige leden van de projectgroep burgerschap de komende tijd verbinden aan de praktijk.”

.....

'Je kunt zo'n visiestuk niet zomaar bij een locatie droppen. Daarom gaan we als projectgroep met elke locatiedirecteur in gesprek'

.....

Interview Ubbo Emmius

Gerard van Vliet (links) en Jeroen Baerveldt

Burgerschap op het Ubbo Emmius

'De centrale vraag is: wat voor school wil je zijn?'

Het Ubbo Emmius heeft het initiatief genomen voor een leergang waarin ze samen met twee andere scholen een visie ontwikkelen op burgerschap. In de eerste fase zijn vooral bestuur en schoolleiding aan zet. Gerard van Vliet is voorzitter college van bestuur, Jeroen Baerveldt is locatiedirecteur havo/vwo vanaf klas 2.

.....

‘Als je weet wie je bent, kun je makkelijker nadenken over je talenten en je toekomst. Dit denken heeft een belangrijke rol gespeeld bij het ontwikkelen van burgerschap in de school’

.....

Gerard van Vliet: “We hebben zeven locaties in de regio Stadskanaal en geven alle soorten onderwijs: van praktijkonderwijs tot en met gymnasium. Als school hebben we een drievoudige opdracht: kwalificeren, socialiseren en persoonsvorming. Binnen die persoonsvorming vinden we het belangrijk dat leerlingen een persoonlijke levens- en wereldbeschouwing ontwikkelen en zelf kritisch kunnen nadenken. Dat geldt ook voor onze medewerkers. Bij hen is een sterk inhoudelijke betrokkenheid om dit vorm te geven.”

Jeroen Baerveldt: “Als locatiedirecteur zie ik het plezier waarmee docenten hun werk doen, en die inhoudelijke betrokkenheid. Ik wil daar nog een aspect aan toevoegen: ze zijn gedreven vanuit onze kernwaarden, maar wel met de ruimte om zelf dingen te ontwikkelen.”

Van Vliet: “De manier waarop onze kernwaarden tot stand zijn gekomen, is een mooi verhaal. Vanwege de aankomende krimp zijn we zo’n acht jaar geleden samengegaan met het voortgezet onderwijs van Noorderpoort in Stadskanaal, een algemeen bijzondere school. Wij waren toen een PC-RK-school. De vraag was toen natuurlijk: kan dat, gezien de achtergrond van beide scholen? We hebben veel gesprekken gevoerd, eerst op directieniveau, toen in de school. In die gesprekken bleek dat de vragen die we elkaar stelden ons bestaan verhelderden. Waar gaat het in het leven om, wat is onze opdracht? En daaruit kwamen de kernwaarden die in beide scholen leefden, zoals ‘we willen groeien’, ‘we verbinden’ en ‘iedereen is waardevol’.

In de eerste plaats gaat het ons om persoonsvorming, dat staat bovenaan in het schoolplan. Dat raakt alle facetten van onderwijs, ook bijvoorbeeld LOB. Als je weet wie je bent, kun je makkelijker nadenken over je talenten en je toekomst. Dit denken heeft een belangrijke rol gespeeld bij het ontwikkelen van burgerschap in de school.”

Interview Ubbo Emmius

Dimensies van burgerschap

Baerveldt: “Net als de ontwikkeling van curriculumgestuurd werken naar formatief werken. We bedenken steeds meer van tevoren wat we willen bereiken met een les of een lessenserie. Zo weten de leerlingen waar ze naartoe werken. Misschien geldt dat nog meer voor burgerschap dan bijvoorbeeld zaakvakken. Dat kun je niet zien als een soort standaard lesmethode, het gaat om de doelen waar je gezamenlijk naar toe werkt.

Wat houdt voor ons burgerschap in? De basis ligt in de drie dimensies van Gert Biesta. Als eerste de politiek-democratische dimensie, het ontwikkelen van een politieke identiteit. Welke rechten en plichten heb je als burger? Wat betekenen de drie basiswaarden van de democratische samenleving - vrijheid, gelijkheid en solidariteit - voor jou? Dit hebben we verweven in lessen van maatschappijleer en staatsrecht, zodat onze leerlingen weten hoe de staat en democratie functioneert.

De sociale dimensie gaat onder meer over omgangsvormen, een gedeeld waardenkader en actief burgerschap. Dit kun je niet afdekken met een vak. Het zijn zaken die niet uit een methode komen, maar juist uit gesprekken, nadenken, luisteren naar elkaars ideeën en meningen. Ik was bij een les levensbeschouwing waar de leerlingen nadachten over hun droomtoekomst, op basis van begrippen als optimisme, pessimisme en utopie. Er ontstond een mooi en geanimeerd gesprek tussen de leerlingen.”

Van Vliet: “Dat is ook wat we willen, dat leerlingen kritisch gaan nadenken, zichzelf ontwikkelen en vormen. Bij de sociale en politieke dimensie gaat het vooral om de relatie tot de maatschappij en de staat. Bij de derde - morele - dimensie gaat het veel meer over de persoon zelf. In het kort: wat is goed en wat is kwaad?”

.....

'Ik was bij een les levensbeschouwing waar de leerlingen nadachten over hun droomtoekomst, op basis van begrippen als optimisme, pessimisme en utopie'

.....

Met andere scholen aan de slag

Van Vliet: "Ik moet eerlijk zeggen dat ik er niet meteen warm voor liep toen de nieuwe wet over burgerschap er kwam. Wat ik vooral zag, is dat we al heel veel deden. In de mentoruren, met de verschillende leerlingraden en met de dagopeningen. Elke week werken we met een thema en verwachten we van iedere docent dat hij of zij daarin een bijdrage levert. Omdat dit een schoolactiviteit is, maak je duidelijk dat burgerschap iets van ons allemaal is. Het is geen vak met twee docenten die alles regelen."

Baerveldt: "Het gaat er niet om te voldoen aan de wet. Het is een gesprek dat al lang bij ons loopt. Wat voor onderwijs wil je geven? Wat voor school wil je zijn? Wat wil je dat de leerlingen meekrijgen?"

Van Vliet: "Onze visie op burgerschap is nog niet klaar. Daarom hebben we het initiatief genomen om met andere scholen aan de slag te gaan. We zijn nu met een groepje van drie. De insteek is niet dat we aan de wet willen voldoen, maar juist om een mooie

Interview Ubbo Emmius

samenleving te maken en het onderkennen van het belang van onderwijs daarin. Elke school zou zich uitgedaagd moeten voelen om daarmee aan de slag te gaan.

We doen het in drie bijeenkomsten. Dan zouden we voor onszelf de visie rond moeten hebben. In de eerste bijeenkomst heeft hoogleraar onderwijsrecht Renée van Schoonhoven een lezing geven. Zij heeft ons uitgedaagd vooral te doen wat we zelf vinden dat moet gebeuren. We beginnen immers niet bij nul, maar we willen juist focus aanbrengen: wat is de opdracht die we als school zien op dit thema? De volgende keer komt Gert Biesta. Ook hij zal ons scherpe vragen stellen.”

Wegbereiders

Baerveldt: “We werken niet aan een blauwdruk. Op onze manier geven we invulling aan de dimensies van burgerschap. Elke school zal dat anders doen. Dat is prima. Voor ons zullen aspecten veranderen, de maatschappij en het onderwijs veranderen immers ook. Ik vind het niet erg dat het een groeiproces blijft. En dit is niet alleen een zaak van bestuurders en schoolleiders. We betrekken alle stakeholders: docenten, leerlingen, ouders en basisscholen. De hele omgeving van de school.

De omgeving is een essentieel punt bij burgerschap, vind ik. We zijn een school in een regio, met grote en kleine dorpen die onderling van elkaar verschillen. Wil je een leerling echt oprecht aanspreken, dan zul je dichtbij zijn eigen wereld moeten blijven. Wat is de achtergrond? Leeft iemand in armoede of heeft hij juist alle kansen? Dat doen we al lang en we gaan dus voort op de weg die we hebben ingeslagen. Ik zie mezelf als de wegbereider van het proces dat nu in school plaatsvindt.”

.....

'We beginnen niet bij nul, maar we willen juist focus aanbrengen: wat is de opdracht die we als school zien?'

.....

Van Vliet: "Die rol heb ik ook, door het initiatief te nemen voor de samenwerking met de twee andere scholen. Door samen na te denken over de vraag hoe we tot een visie komen. En hoe kan burgerschap in onze school verbeteren? Vervolgens wil je dat de organisatie het overneemt. Ik zit er wel behoorlijk dicht op, dat heeft met mezelf te maken. Dit is een thema dat ik - als pedagoog - ten diepste belangrijk vind. Dit vind ik ook een bestuurlijke verantwoordelijkheid. Niet om te bepalen wat een leerling precies moet doen en kennen. Maar vooral: wat is in essentie de opdracht van de school? En hoe heeft dat een meerwaarde voor de leerlingen en hun ontwikkeling?"

Hoofdstuk 4

Samenwerken in de school

Hoe begin je met goed burgerschapsonderwijs en hoe krijg je anderen mee? In dit hoofdstuk kijken we naar hoe gespreid leiderschap hierbij kan helpen. En hoe een bestuurder of schoolleider zijn team hiervoor kan uitrusten.

“Romarfo stormt het lokaal binnen. ‘Juf! Juf! Denkt u dat die Nederlanders echt willen dat discriminatie gaat stoppen? Ik denk dat ze het alleen voor Instagram doen. Discriminatie zal altijd blijven bestaan.’ Opgewonden neemt hij plaats.

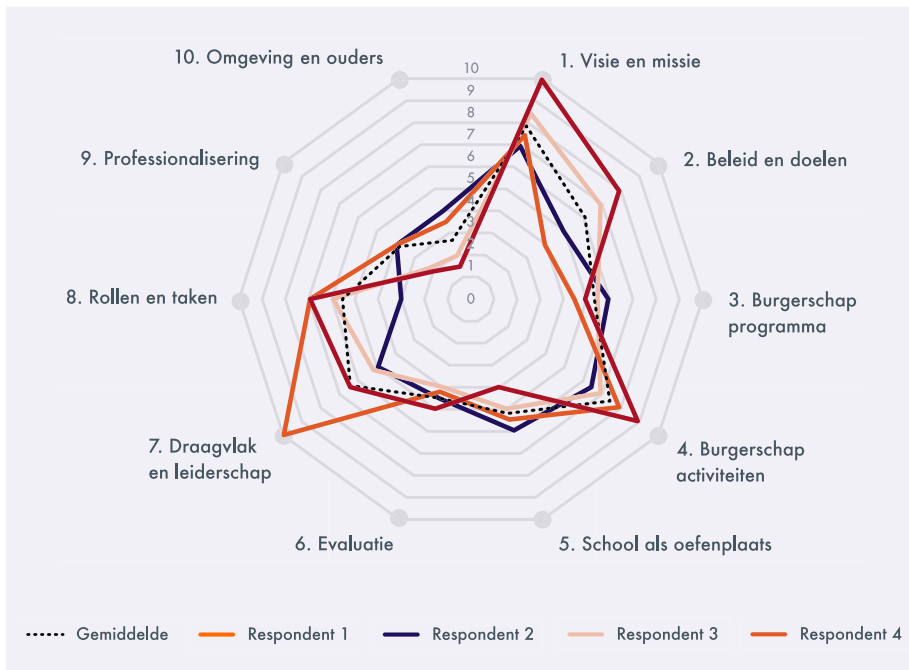
Ik loop naar hem toe en zeg: ‘Ik weet niet of discriminatie erdoor gaat stoppen, maar ik zie wel om me heen dat heel veel mensen anders zijn gaan denken. Heel veel mensen zien nu in hoeveel er gediscrimineerd wordt en vinden dat erg.’

Romarfo kijkt me aan. ‘Daar zijn ze dan wel een beetje laat mee.’”

Uit: Maxe de Rijk: ‘Geen stress, we gaan het maken!’, naar aanleiding van Black Lives Matter-protesten.

4.1 Hoe begin je?

Om te weten waar je aan gaat werken, moet je eerst weten waar je op dit moment staat. Een mogelijk startpunt voor goed burgerschapsonderwijs is dan ook het doen van de zogenaamde **QuickScan Burgerschap** (zie burgerschap.vo-raad.nl). Deze scan geeft inzicht in waar een school staat als het gaat om burgerschap in de school (er zijn namelijk vast al initiatieven op dit gebied, of zelfs vergevorderde ideeën die ook al worden uitgevoerd). Ook biedt het inzicht in welke onderdelen een school nog verder kan ontwikkelen. De scan kan tevens worden gebruikt om draagvlak te creëren voor het vernieuwen en/of verbeteren van het burgerschapsonderwijs. De initiatiefnemer van de scan bespreekt namelijk tijdens een bijeenkomst de resultaten met alle respondenten. Samen bepalen zij de vervolgstappen. Door de scan jaarlijks uit te voeren is het instrument ook te gebruiken in de kwaliteitscyclus.

Figuur 4: Voorbeeld van een uitkomst van de QuickScan Burgerschap.

4.2 Gespreid leiderschap

Hoewel de schoolleider en bestuurder heldere verantwoordelijkheden hebben als het gaat om burgerschapsonderwijs, kunnen er wel degelijk meerdere mensen in de school (informeel) leider zijn op dit gebied. Die rollen kunnen per school anders zijn. Het is dus zaak voor een schoolleider of bestuurder om die persoon te identificeren. Voor de hand liggen bijvoorbeeld een docent maatschappijwetenschappen of maatschappijleer, maar het kan ook een docent zijn die de leerlingenraad begeleidt (zie ook 4.5). Ook een medewerker die op school de Gender and Sexuality Alliance (GSA) begeleidt of die aanspreekpunt is voor de GSA, kan de rol van informele leider op het gebied van burgerschap op zich nemen. Dit geldt ook voor leraren die betrokken zijn bij het Global Citizen Network, een organisatie voor scholen in het voortgezet onderwijs die werken aan wereldburgerschap (een initiatief van Nuffic). Dit betekent natuurlijk niet dat een wiskunde- of natuurkundeleraar geen informeel leider kan zijn op dit gebied.

Het ‘delen’ van leiderschapstaken noemen we gespreid leiderschap. Gespreid leiderschap is ‘een perspectief op leiderschap dat veronderstelt dat iedereen in de school kan leiden. Leiderschap verwerf je op basis van affiniteit met een vraagstuk en de expertise die je in kunt brengen om dat vraagstuk op te lossen. Niet je positie, maar een gunning (toekenning) door collega’s verschafft je het recht om invloed uit te oefenen in een specifieke situatie’ (Hulsbos en Visser, 2021).

Er is geen handleiding voor gespreid leiderschap; elke school kiest een variant die het beste bij de ambities en de situatie van de school en de medewerkers past. De schoolleider kan wel de rol van ‘hoeder’ van gespreid leiderschap op zich nemen (Hulsbos en Visser, 2021, zie ook de leiderschapspraktijk van de beroepsstandaard voor schoolleiders, over leidinggeven aan schoolontwikkeling). Hij stimuleert leraren dan nadrukkelijk om invloed uit te oefenen en doet dat via het opbouwen en onderhouden van goede relaties. Hij spreekt bijvoorbeeld waardering uit voor specifieke bekwaamheden en stelt verdiepende vragen, en spreekt bovendien een sterk vertrouwen uit in de professionaliteit en de autonomie van de lerarenteams. Hiervoor is het belangrijk dat de schoolleider zijn sociale kwaliteiten inzet (zie hoofdstuk 3). Ook faciliteert een ‘hoeder van gespreid leiderschap’ leraren om initiatieven te ontplooiën, bijvoorbeeld door het beschikbaar stellen van tijd en middelen.

4.3 Voorwaarden voor gespreid leiderschap

Voor schoolleiders die burgerschap in de school willen ontwikkelen door middel van gespreid leiderschap, is het relevant om te weten op welk type scholen gespreid leiderschap succesvol is. In het katern ‘Wisselend invloed uitoefenen. Gespreid leiderschap in het onderwijs’ (katern 15 van de VO-academie) zetten Hulsbos en Visser uiteen wat de voorwaarden zijn voor een bloeiend gespreid leiderschap in de school. Wat kenmerkt scholen die succesvol zijn op dit gebied?

Individuele bekwaamheden

1. *Bekwaamheid om te gunnen*: Zowel schoolleiders als leraren zijn niet alleen bereid om te leiden, maar juist ook om te volgen. Dit is iets wat niet iedereen van nature kan en wat vraagt om kwaliteiten als bescheidenheid, oprechte interesse en waardering voor collega's.
2. *Leiderschapsidentiteit*: Leraren hebben geloof en vertrouwen in hun eigen kunnen om op een bepaald onderwerp de leiding te nemen.
3. *Intrinsieke motivatie*: Om het initiatief te nemen om invloed uit te oefenen, is een leraar daarvoor intrinsiek gemotiveerd. Het moet, kortgezegd, gaan om een onderwerp of thema waarvoor de leraar ‘warmloopt’.

Samenwerking in teams

4. *Sterk ontwikkelde samenwerkingscultuur*: Teams bouwen aan een cultuur waarin continue samenwerking in en rond de les vanzelfsprekend is. Het constante beroep dat de samenwerkingscultuur doet op leraren, zorgt ervoor dat zij elkaars kennis en ervaring, ambities en drijfveren leren kennen.
5. *Gebruikmaken van diversiteit en verschillen*: Het is van belang dat teamleden elkaars kwaliteiten herkennen en benutten. Dat gebeurt lang niet altijd. Teamleden zullen van elkaar ook minder voor de hand liggende leiderschapskwaliteiten moeten waarderen, zoals het vermogen om te reflecteren of een dialoog te voeren.
6. *Gespreid leiderschap als dominante opvatting*: Binnen een groep bestaat vaak een gemeenschappelijk, dominant beeld over wat leiderschap is. Het is van belang dat in de school breed wordt gedeeld dat dit ook gespreid leiderschap kan zijn.

Conditie op schoolniveau

7. *Reflectie op gedeelde doelen en opvattingen*: Gespreid leiderschap is geen doel op zich. Het is essentieel dat scholen zich afvragen waarom zij met gespreid leiderschap aan de slag willen.
8. *Sterk ontwikkelde leercultuur*: Samen leren moet centraal staan, en een leerklimaat waarin schoolleiders en leraren makkelijk nieuwe en relevante kennis en expertise kunnen ontwikkelen (een 'lerende' organisatie).

Op pagina 54 van dit katern staat een interview met Nelleke Smeenk, adjunct-directeur van het Twents Carmel College, en Koen Nijhuis, docent levensbeschouwing en filosofie. In het interview geven Smeenk en Nijhuis goed aan hoe gespreid leiderschap op het Twents Carmel College op dit punt is georganiseerd. Nijhuis is sinds vorig jaar teacher leader voor burgerschap en hij werkt al meerdere jaren aan het onderwerp samen met een projectgroep, die ook een visiestuk heeft geschreven. Nijhuis' taak is om ervoor te zorgen dat alle locaties van de school aan de slag gaan met deze visie.

4.4 Professionalisering van het team

Juist omdat burgerschap een zaak is van de hele school, is het belangrijk dat de visie op burgerschapsonderwijs, de doelen van het onderwijs en de uitwerking ervan binnen het curriculum van de school bij iedereen bekend zijn. Daarnaast zullen medewerkers van de school burgerschapsdoelen moeten integreren in hun onderwijs. Omdat niet iedereen daarvoor toegerust zal zijn (en niet iedereen zal op de hoogte zijn van de wetswijziging van 2021), is de professionalisering van het team een belangrijk punt bij burgerschapsonderwijs.

Dit kan worden bereikt door bijvoorbeeld schoolbrede bijscholing tijdens studiedagen, of bijscholing per team. Per team kan worden vastgesteld hoe zij kunnen bijdragen aan het behalen van de doelen van het burgerschapsonderwijs. Door iedereen bij burgerschapsonderwijs te betrekken, maak je als schoolleider (en bestuurder) duidelijk dat het team samen verantwoordelijk is, ook voor dit deel van het onderwijs.

Een teamscholing kan niet eenmalig zijn, omdat de inhoud van het burgerschaps- onderwijs de komende jaren zal (moeten) veranderen onder invloed van veranderingen in de samenleving. Dat betekent dat scholing regelmatig zal moeten worden herhaald. Vóór herhaling van de scholing (liefst jaarlijks) zou de quickscan kunnen worden gebruikt om te kijken hoe er in de school op dat moment wordt gedacht over burgerschap en hoe dat verandert in de loop der jaren.

Naast scholing zijn er tal van andere opties om ervoor te zorgen dat het hele team op een school in staat is om bij te dragen aan het burgerschapsonderwijs. Vanzelfsprekend is het van belang dat alle leden van het team de waarden en opvattingen van de school (her)kennen en dat leidinggevenden hier indien nodig op (bij)sturen. De school kan ook een teacher leader of een aanjager aanstellen om ervoor te zorgen dat de waarden van de school en de daaraan gekoppelde doelen van het burgerschapsonderwijs in de school bekend zijn.

4.5 Leerlingparticipatie

Op 25 juni 2021 tekenden de VO-raad en het LAKS het convenant ‘Versterking Samenspraak Leerlingen’, waarin ze afspraken om de participatie van leerlingen beter te organiseren en te borgen. Het was een herijking van een in 2016 ondertekende samenwerking. In het convenant staat bijvoorbeeld dat de schoolleiding zich inspant om leerlingen te betrekken bij beleid en leerlingen helpt zich te verenigen en organiseren. Het belang van leerlingparticipatie kwam ook al aan de orde op de poster over burgerschap (als ‘medezeggenschap’, zie hoofdstuk 1).

Toenmalig voorzitter van het LAKS Nienke Luijckx vertelde bij het ondertekenen van het convenant: “Jongeren hebben een mening die ertoe doet, zeker ook op school: de plek die zo bepalend is voor hun leven nu en in de toekomst.” Toenmalig voorzitter van de VO-raad Paul Rosenmöller voegde daaraan toe: “Combineer dit met nieuwe opdrachten aan scholen op het gebied van burgerschap en de meerwaarde van sterke leerlingenparticipatie is duidelijk. De afspraken die we nu namens leerlingen en schoolleiders hierover maken helpen hopelijk om houvast en een leidraad te bieden om dit op de verschillende scholen goed in te richten en daarmee mede invulling te geven aan burgerschapsonderwijs.”

Het betrekken van leerlingen bij de besluitvorming in de school is dus ook een onderdeel van burgerschap. Als leerlingen op school kunnen overleggen, meedenken, verantwoordelijkheid kunnen nemen en kunnen organiseren, is de school een echte oefenplaats voor de maatschappij en leren leerlingen ‘in het klein’ hoe het is om in onze samenleving te functioneren. Aan deze leerlingparticipatie kan nog een ‘laag’ worden toegevoegd door leerlingen actief te betrekken bij het vormgeven van het burgerschap in de school. Welke doelen vinden zij belangrijk en welke rol zien zij daarin voor zichzelf weggelegd? De schoolleider of bestuurder van een school kan bij deze participatie van leerlingen een grote rol spelen door de noodzaak van de betrokkenheid van leerlingen te benadrukken.

In het convenant van het LAKS en de VO-raad staat daarom onder meer wat precies een leerlingenraad is en wat de taken en bevoegdheden zijn. Ook beschrijft het convenant hoe een school (en dus ook de schoolleider) de leerlingenraad moet faciliteren. Dit betreft bijvoorbeeld het recht op scholing van de leerlingen die in de raad zitten, en het recht op begeleiding. Te vaak gebeurt het dat leerlingen weliswaar formeel inspraak en instemmingrecht hebben via de medezeggenschap van de school, maar in de praktijk daartoe niet in staat zijn, bijvoorbeeld omdat het onderwerp lastig te begrijpen is of omdat de reactietijd op stukken voor leerlingen te beperkt is. Een begeleider kan helpen bij het opstellen van een agenda voor de leerlingenraadvergaderingen en kan bijvoorbeeld discussies in goede banen leiden.

Interview Carien Verhoeff

De stem van de leerling

Participatie als onderdeel van burgerschapsonderwijs

Als associate lector Wereldburgerschap houdt Carien Verhoeff zich veel bezig met de stem van de jongere in het onderwijs. De centrale vraag daarbij is: wat is er nodig om leerlingen de ruimte te geven om te participeren?

“Als je het hebt over burgerschapsonderwijs, dan wil je dat een school zich laat zien als een democratisch instituut, waar leerlingen ervaren dat hun stem ertoe doet en waar leerlingen kunnen leren hoe je invloed kunt uitoefenen. Niet alleen op landelijk niveau via de politiek, maar ook in je eigen omgeving. De vraag is natuurlijk: hoe democratisch zijn onze scholen echt? Hoeveel inspraak krijgen jongeren, ook op zaken die hun aangaan?”

Carien doet vanuit De Haagse Hogeschool, samen met scholen, onderzoek naar leerling- en studentparticipatie. Zij is tevens als gastdocent verbonden aan TIAS School for Business & Society, waar aandacht is voor de vraag wat kwalitatief sterke en betekenisvolle leerlingparticipatie vraagt van de schoolleiding en het schoolbestuur. “Kwalitatief sterke leerlingparticipatie is zo belangrijk omdat deze participatie de drie door Biesta onderscheiden functies van onderwijs ondersteunt: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.”

Drie vormen van participeren

“Participatie kan op verschillende manieren vorm krijgen. Gehoord worden (*being heard*) is de eerste vorm van participatie. Je hebt het dan bijvoorbeeld

.....

'Als leerlingen daadwerkelijk invloed hebben op wat en hoe er geleerd wordt, draagt dat bij aan inzicht in het leerproces'

.....

over enquêtes en vragenlijsten waarin de school de leerlingen vraagt naar hun mening. Deze vorm levert een bijdrage aan de ontwikkeling van de leerling als er sprake is van openheid en respect. Weten leerlingen waarom je hen bevraagt? Wat zijn de uitkomsten en wat gebeurt daarmee? Dat is lang niet altijd het geval, en dan voelen leerlingen zich niet altijd serieus genomen. Dit kan er uiteindelijk toe leiden dat leerlingen minder gemotiveerd zijn om bij te dragen. Een gemiste kans, wat mij betreft.

De tweede vorm is samenwerking in partnerschappen (*collaboration*) tussen leerlingen en de school (docenten, medewerkers, schoolleiding en bestuur), bijvoorbeeld door samen lessen te ontwikkelen of uit te voeren of door projecten te organiseren en nieuw beleid te ontwikkelen. Essentieel is dat de relatie gelijkwaardig en wederkerig is. Als leerlingen daadwerkelijk invloed hebben op wat en hoe er geleerd wordt, bijvoorbeeld bij de herontwikkeling van een curriculum, draagt dat bij aan inzicht in het leerproces. Zowel bij de leerlingen als

Interview Caren Verhoeff

bij de docent, en het leidt tot wederzijds begrip. Partnerschappen vragen van de docent en de leerling een open en lerende houding en de bereidheid eigen kennis, visie en aannames in te brengen en ter discussie te stellen.

Als deze openheid en wederkerigheid er niet is, en je niet echt naar je leerlingen luistert en betekenis geeft in de uitkomsten van het proces en je eigen handelen, dan is participatie vooral het legitimeren van je eigen gedachten. Dat zie je soms wel bij beleidsontwikkeling: ‘We hebben leerlingen gevraagd wat ze vinden, dus dat kunnen we afstrepen’. Het gaat er niet alleen om wat leerlingen vinden, maar vooral dat ze meedenken, meewerken en mee-ontwerpen: hoe kan het beter? En van deze participatie leren *alle* deelnemers, over zichzelf en over het proces. Dan maak je ook plaats voor de derde vorm van participatie: leerlingen nemen de leiderschapsrol in (*leadership*). Leerlingen organiseren zelf bijvoorbeeld workshops of een projectweek, of de voorzitter in de overlegorganen is een leerling in plaats van een stafmedewerker. De docent kruipt dan in de rol van leerling, en leerlingen ontdekken en ervaren leiderschapsvaardigheden die bijdragen aan hun ontwikkeling.”

Veranderen van regels

“Bij burgerschapsonderwijs gaat het onder andere om samenwerken en om kennis over de democratie en over democratische waarden. Het gaat over socialisatie binnen bestaande regels: Hoe werkt de maatschappij? Hoe leven we samen en hoe word je als leerling daarin ingewijd? Maar het moet wat mij betreft ook gaan over de vraag hoe je zelf positief kunt bijdragen aan het veranderen van de regels. Dan gaat het naast socialisatie ook over emancipatie. Dat laatste is best ingewikkeld. Op school zorgen we dat leerlingen weten hoe de democratie werkt, maar we laten leerlingen niet altijd ervaren hoe ze daarin een eigen rol kunnen pakken. Leerlingen die kritisch zijn in de klas of op school worden soms als ‘niet-constructief’ of ‘lastig’

‘Het moet wat mij betreft ook gaan over de vraag hoe je zelf positief kunt bijdragen aan het veranderen van de regels’

weggezet. Terwijl controversiële, tegendraadse meningen nodig zijn in onze maatschappij om te leren en te ontwikkelen, dus ook in de school. Leerlingen moeten ervaren dat controversialiteit en conflicterende meningen het hart van de democratie vormen. Het hoort erbij. Democratie is vreedzaam conflict. We doen vanuit het lectoraat veel interviews met leerlingen en vragen hun: durf je alles te zeggen en te vragen? Lang niet altijd dus, ook niet over onderwerpen die leerlingen direct aangaan. Daar is winst te boeken.

Het uiteindelijke doel is dat we bijdragen aan de ontwikkeling van de leerling, van de school en van de maatschappij. Je moet voorkomen dat je niet gewoon dingen reproduceert. Natuurlijk, burgerschapsonderwijs is ook leerlingen de noodzakelijke kennis bijbrengen. Hoe werkt onze maatschappij, onze rechtsstaat en onze democratie? Vervolgens wil je dat leerlingen dat in de praktijk kunnen brengen, dat ze onderzoek kunnen doen naar hoe het nu is en wat ze daarvan vinden. Het gaat er niet per se om dat leerlingen altijd *in the lead* zijn, maar ze moeten wel kunnen experimenteren met verschillende rollen.

Examens en Cito-toetsen leiden tot bepaalde normen en rendementsdenken bij scholen. Een instrumentele benadering van leerlingparticipatie gaat ervan uit dat als leerlingen meer betrokken zijn, de leerresultaten omhooggaan. Dat is belangrijk, maar het mag de andere functies niet wegdrücken. Hoe kan een leerling bijdragen aan het curriculum of aan de toetsing, als onderdeel van het systeem? Dat is wezenlijk anders dan dat de leerling voldoet aan het systeem.”

De rol van de schoolleider en bestuurder

“Een veelgehoord argument is dat leerlingen deze manier van onderwijs niet aankunnen. Dat is deels zo. Het betekent vooral dat je leerlingen daarin moet ondersteunen. Als je zegt dat participatie en ontwikkeling van

Interview Caren Verhoeff

leerlingen belangrijk zijn, dan moet je tijd en geld vrijmaken om leerlingen te ondersteunen in hun weg naar zelfstandigheid. Dat is een proces, daarvoor moet je je inzetten en geduld hebben. Leerlingen vinden soms zelf ook dat ze onvoldoende in staat zijn om dit te doen. Ze hinken vaak op twee gedachten: conformeren aan de bestaande situatie (ook vanwege *peer pressure*) en mee willen praten, denken en doen vanuit eigen persoonlijke waarden en belangen.

De rol van een bestuurder of schoolleider is daarom niet te onderschatten. We zien dat scholen waar docenten veel professionele vrijheid en inspraak ervaren, de participatie van leerlingen meer vanzelfsprekend is. Het is belangrijk een cultuur te creëren van openheid, respect en wederkerigheid. Niet alleen op papier zetten wat je wilt, maar het vorm en draagvlak geven. Weet je als bestuurder wel of je echt een inclusief leerklimaat hebt? Heb je wel eens open gesproken met kinderen die thuis zitten, zijn verwijderd van school of zelf zijn weggegaan? En heb je daarbij nieuwe inzichten opgedaan over de scholen die je bestuurt en heeft dat geleid tot aanpassing van je eigen handelen?

Persoonlijk contact is enorm belangrijk. Wanneer je ziet dat leerlingen niet participeren, kun je zeggen: daar heb ik mijn afdelingsleiders voor om dat gesprek aan te gaan. Dat vind ik niet. Je moet een relatie aangaan en weten wat er echt speelt. Dan pas kun je met je team op een gelijkwaardig niveau overleggen. Ik vind dat het onderzoekende een veel sterkere plek moet krijgen in het handelen van leidinggevend. Het moet vanzelfsprekend zijn. Wat is de oorzaak van een situatie? Welke belemmeringen en kansen zijn er? Hoe zou het beter kunnen?

.....

'Ik vind dat het onderzoekende een veel sterkere plek moet krijgen in het handelen van leidinggevend. Het moet vanzelfsprekend zijn'

.....

Binnen de kwalificerende functie van onderwijs kunnen leerlingen prima verschillende vormen van participatie oefenen. Het hoeft ook niet meteen heel groot te zijn. Je moet wel een duidelijke keuze maken: waar geven we de leerling ruimte en waar niet? En wees daar dan ook open over."

Interview Haags Montessori Lyceum

Luisteren, vertrouwen en het andere perspectief

Hoe leerlingparticipatie onderdeel wordt van de school

Gehoord worden, samenwerking en leerlingen *in the lead*: het zijn drie vormen van leerlingparticipatie volgens lector Wereldburgerschap Carien Verhoeff. Op het Haags Montessori Lyceum (HML) brengen ze die ideeën in de praktijk. Conny van der Zande is rector van de school, Boris Hoppzak conrector.

.....

‘We laten leerlingen zoveel mogelijk meedoen in de processen die hier op school plaatsvinden. En we geven ze ook de leiding’

.....

Van der Zande: “We geven gepersonaliseerd onderwijs. Dat betekent in de kern dat al onze leerlingen veel keuzes hebben. Ze bepalen bijvoorbeeld deels hun eigen rooster of doen mee aan verdiepende activiteiten. Een belangrijk element daarbij is dat elke leerling een coach heeft waarmee je iedere week een afspraak hebt. Je kunt dan je ideeën, wensen en dilemma’s bespreken.”

Hoppzak: “Bij keuzes geven hoort ook maatwerk bieden. Als je op de havo zit, kun je vakken op vwo-niveau volgen. Of vakken versnellen als je daaraan toe bent. Dat past bij onze missie: leerlingen helpen om leiding te geven aan zichzelf in samenwerking met anderen. We kijken naar brede ontwikkeldoelen, naar creativiteit en naar maatschappelijk bewustzijn.”

Van der Zande: “Dat bewustzijn is erg belangrijk. En lastig. We leren onze leerlingen om zich te uiten, om deel te nemen aan de maatschappij. Wat zijn je rechten, wat zijn je plichten? Waar het schuurt, is waar individu en collectief samenkomen. Natuurlijk willen we dat leerlingen leren voor zichzelf op te komen, om kritisch en mondig te zijn. Maar wat doe je als het niet alleen om jouw belang gaat, maar om een groter geheel? Hoe kijk je over de grenzen van je eigen mening en kom je tot vreedzame oplossingen? Daarom is leerlingparticipatie een essentieel onderdeel van ons onderwijs.”

Hoppzak: “We laten leerlingen zoveel mogelijk meedoen in de processen die hier op school plaatsvinden. En we geven ze ook de leiding. Dat betekent dat ze zelf afwegingen moeten maken tussen hun eigen belang, dat van de school en van de samenleving. Daarom brengen we ze in contact met de buitenwereld. Vorige week was hier de groene week: onze leerlingen hebben er zelf voor gezorgd dat de kantine een dag geen vlees verkocht en dat we een stroomloze dag hadden. Alles was vastgelegd in een contract met de schoolleiding. We kregen ook de wethouder op bezoek. De kinderen

Interview Haags Montessori Lyceum

ontvingen hem en zorgden dat de dag goed verliep. Ook de werving van groep 8-leerlingen ligt vrijwel geheel bij hen. Op zo'n dag komen er driehonderd kinderen, en dat kunnen we vrijwel geheel aan onze leerlingen overlaten."

In de structuur verankeren

Van der Zande: "Datzelfde geldt voor de gesprekken tussen coach, leerling en ouders. Die bereiden de leerlingen zelf voor. Wil je dat leerlingen echt participeren? Dan moet je dat verankeren in je structuur, anders wordt het los zand. We hebben leerlingen in de mr en per jaarlaag een klankbordgroep. De mr is natuurlijk een beslisorgaan, in de klankbordgroepen vindt de verfijning plaats. Die input gebruiken we in onze overleggen, ook van het MT. Bij al onze beslissingen kijken we naar de input van onze leerlingen."

Hoppzak: "Op andere scholen waar ik heb gewerkt was het al lastig om een klankbordgroep te formeren. Hier hebben we er meerdere. De reden is volgens mij dat leerlingen het gevoel hebben dat er echt naar hen wordt geluisterd. Of het nu gaat over het ophangen van een waterpunt of de vorm van corona-onderwijs: luisteren en serieus nemen, dat is de sleutel. Als een leerling met een idee komt, wat dat ook mag zijn, dan gaan we het altijd onderzoeken. Gaandeweg zo'n traject kan een leerling erachter komen dat het niet haalbaar is, en soms zien wij dat het wel kan."

Van der Zande: "Een leerpunt is nog wel om alle leerlingen te betrekken. Sommigen zitten in alle commissies en raden, maar we willen ook de stillere leerlingen een plek geven. Dat doen we bijvoorbeeld met het plusdocument, nog zo'n structurele verankering. In zo'n document beschrijft een leerling de ontwikkeling van vaardigheden als reflecteren, communiceren, initiatief nemen, grenzen aangeven en verantwoording nemen. We geven hun een lijst met dit soort vaardigheden en met mogelijke activiteiten. Dat maakt hen

.....

‘Als een leerling met een idee komt,
wat dat ook mag zijn,
dan gaan we het altijd onderzoeken’

.....

bewust wat ze kunnen doen. De coach bespreekt het document regelmatig met hen. Wat wil je ontwikkelen? Waar ben je minder goed in en wat zou je willen verbeteren? In zo'n gesprek laten we participatie aan de orde komen.”

Hoppzak: “We zijn een gemeenschap. Daar hoort betrokkenheid en verbondenheid bij. Veel leerlingen zijn hier nog in de avond of in het weekend. Ze hebben allemaal wel eens de zon hier zien ondergaan, zei iemand ooit daarover. Dat vinden we erg mooi en prettig. En je geeft hun vertrouwen, je laat leerlingen in het weekend het muzieklokaal gebruiken om aan de musical te werken. Natuurlijk, het gaat wel eens mis, maar daar kun je over praten. En dat is leerzaam, voor hen en voor ons. Die manier van werken zit in de genen van de school.”

Kampvuurgesprek

Van der Zande: “Een mooi voorbeeld: ongeveer drie jaar geleden heeft de school Boris als connector aangenomen. In de procedure heeft hij - en de andere kandidaten - een

Interview Haags Montessori Lyceum

gesprek met een aantal leerlingen gehad, naast docenten en ouders. Dat eindigt uiteindelijk in een kampvuorgesprek, letterlijk. Elke stakeholder-groep geeft een advies met onderbouwing aan de schoolleiding. Niet alleen vanuit je eigen perspectief, maar ook uit die van een ander: 'als leerling kies ik kandidaat A, maar als ik docent zou zijn, zou ik voor B gaan'. Vervolgens trekt de schoolleiding zich terug en neemt een beslissing. De rector vertelt bij het kampvuur wat de beslissing is en wat de overwegingen zijn geweest. Daarmee laat je weten dat je iedereen serieus neemt. En, niet onbelangrijk: leerlingen ervaren ook wat het is om gehoord te worden, maar dat de eindbeslissing toch anders uit kan pakken. Hoe ga je daarmee om?"

Hoppzak: "Die ronde met de leerlingen was erg leuk, vond ik. En ik kon ervaren hoe de school omgaat met de leerlingen. Wat Conny zegt, is erg belangrijk: het gaat er niet alleen om dat je je eigen mening kunt verkondigen, maar ook dat je leert dat het niet altijd zo kan gaan als jij het wilt. Dat is toch wat veel leerlingen, vooral in de onderbouw, denken. Leerlingen serieus nemen is niet alleen vertrouwen en ruimte geven, maar ook zorgen voor het andere perspectief."

.....

'Wil je dat leerlingen echt participeren?
Dan moet je dat verankeren in je structuur,
anders wordt het los zand'

.....

DEMOCRATIE, PARTICIPATIE EN IDENTITEIT

Hoofdstuk 5

Aan de slag

De zeven interviews uit dit katern laten zien hoe experts denken over goed burgerschapsonderwijs en hoe bestuurders, schoolleiders en docenten daar in de praktijk aan werken. Hoewel dit katern geen stappenplan is voor goed burgerschapsonderwijs, willen we in dit laatste hoofdstuk enkele handvatten geven voor het versterken van burgerschapsonderwijs in de school.

“Kaan zegt: ‘Ik vind niet dat een docent iets moet laten zien waarmee je kinderen kunt beledigen, maar de leerling had dat gewoon in de klas met de docent moeten bespreken, zoals wij dat nu ook doen. Het is echt erg dat het hem zijn leven heeft gekost.’

‘Dat zeg je mooi,’ reageer ik. ‘Ik hoop dat als ik jullie ooit iets laat zien wat je liever niet had gezien, je dat gewoon aan mij vertelt.’”

Uit: Maxe de Rijk: ‘Geen stress, we gaan het maken!’, naar aanleiding van de moord op de Franse docent Samuel Paty.

1. Betrek leerlingen

“Kwalitatief sterke leerlingparticipatie is zo belangrijk omdat deze participatie de drie door Biesta onderscheiden functies van onderwijs ondersteunt: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.”
- Carien Verhoeff

Goed burgerschapsonderwijs betekent onder meer dat de school een oefenplaats is waar leerlingen kunnen zich kunnen bekwamen in overleggen, meedenken, verantwoordelijkheid nemen en organiseren. Burgerschap is iets wat leerlingen niet alleen in een les maatschappijleren leren, maar wat zij gedurende hun hele middelbareschooltijd kunnen ervaren en waar zij zich in kunnen ontwikkelen. Zorg er daarom voor dat leerlingen serieus genomen worden (bijvoorbeeld in het overleg met een leerlingenraad of de medezeggenschapsraad) en dat zij ook worden betrokken bij de invulling van burgerschapsonderwijs.

2. Neem het initiatief

“Het is iets van de lange adem, dit heb je niet van de ene op de andere dag geregeld. Op basis van vele gesprekken, documenten en de uitgangspunten van Carmel hebben we een mooie synthese aangebracht. Het moet nu breed gedragen gaan worden, daar hebben we als schoolleiding een belangrijke rol in te spelen. We moeten de visie uitdragen, in de praktijk brengen.” - Nelleke Smeets, Twents Carmel College

Schoolleiders en bestuurders kunnen een belangrijke rol spelen bij het onderwijs in goed burgerschap in de school. Zij kunnen zowel ‘kartrekker’ zijn als ‘boegbeeld’, waarbij ze in woord en daad laten zien welke waarden zij in de school willen overdragen. Het ontwikkelen en op papier zetten van een in de school gedragen visie op burgerschap is hierbij van groot belang.

3. Doe het niet alleen

“We werken niet aan een blauwdruk. Op onze manier geven we invulling aan de dimensies van burgerschap. [...] Ik vind het niet erg dat het een groeiproces blijft. En dit is niet alleen een zaak van bestuurders en schoolleiders. We betrekken alle stakeholders: docenten, leerlingen, ouders, basisscholen, de hele omgeving van de school.” - Jeroen Baerveldt, Ubbo Emmius

Burgerschapsonderwijs is een zaak van de hele school. Bij het verankeren van burgerschapsonderwijs kan gespreid leiderschap helpen. Dit betekent dat meerdere mensen in de school (informeel) leider kunnen zijn. In elke school zijn mensen met affiniteit met burgerschap en expertise op dit gebied. Zij kunnen ervoor zorgen dat burgerschapsonderwijs niet alleen op papier, maar in de hele school – en bij de relevante stakeholders - werkelijkheid wordt.

Het kan bovendien nuttig zijn om niet alleen binnen de school, maar ook daarbuiten collega's te betrekken. Samen met andere scholen in de regio (eventueel binnen hetzelfde bestuur) gaat het ontwikkelen van nieuw onderwijs en het laten landen ervan in de school wellicht gemakkelijker.

4. Maak de connectie met je onderwijsvisie en de leerdoelen

“Het gaat in eerste instantie om een visie en een strategie. Als je burgerschapsonderwijs opzet, is het belangrijk om binnen je school te inventariseren welke leerdoelen van de vakken raken aan burgerschap. En hoe je die kunt combineren met de visie die je hebt ontwikkeld.”
- Bram Eidhof

Zorg ervoor dat de visie op burgerschap en de doelen van het burgerschapsonderwijs niet op zichzelf staan, maar dat het burgerschapsonderwijs dat je wilt geven voortvloeit uit de maatschappij die de school voorstaat. En inventariseer welke leerdoelen van de vakken raken aan wat je beoogt. Formuleer in de schoolgids en in het schoolplan wat leerlingen zullen leren op het gebied van burgerschap en hoe dat zal worden geëvalueerd.

5. Gebruik de IJkpunten als hulpmiddel

“Het is een checklist en een spoorboekje. Je kunt zien welke aspecten je op orde moet hebben en hoe je stelselmatig aan de slag kunt gaan. De IJkpunten zijn zeker niet de blauwdruk van goed burgerschapsonderwijs. De inhoud bepaal je als school.” - Anne Bert Dijkstra

In de kern gaat burgerschapsonderwijs om twee vragen: wat is goed burgerschapsonderwijs en wat zijn de bouwstenen die je nodig hebt om dat te bereiken? De IJkpunten helpen scholen om die vragen te beantwoorden. Hoe je inhoud bepaalt, is aan de school zelf, omdat burgerschapsonderwijs gaat over mensen, de samenleving en waarden (zoals in Artikel 23 van de Grondwet is vastgelegd).

6. Maak gebruik van hulpmiddelen

“Inzicht in de resultaten is essentieel. Wat leveren je doelen uiteindelijk op bij de leerlingen? Daar kun je van leren. Burgerschapsonderwijs moet niet intentie-gedreven zijn, maar opbrengst-georiënteerd. Breng de resultaten goed in kaart, daar zijn allerlei instrumenten voor. Scholen die zo’n instrument gebruiken, leren dingen die ze eerst niet zagen.” - Anne Bert Dijkstra

Er zijn diverse hulpmiddelen beschikbaar die scholen helpen om een volgende stap te zetten in het burgerschapsonderwijs. Denk daarbij bijvoorbeeld aan:

- De **Toolbox Burgerschap vo** van het project ‘Versterking burgerschap in het vo’, waarin tips, links en informatie zijn verzameld. www.vo-raad.nl/artikelen/toolbox-burgerschap-vo
- De **QuickScan Burgerschap** geeft inzicht in waar een school staat als het gaat om burgerschap in de school en op welke onderdelen een school zich nog verder kan ontwikkelen. Door de scan jaarlijks uit te voeren is het instrument ook te gebruiken in de kwaliteitscyclus. burgerschap.vo-raad.nl

-
- De handreiking funderend onderwijs Burgerschap van SLO, het burgerkaartenspel en de bouwstenen van burgerschap in Curriculum.nl geven handvatten om in de school het gesprek te voeren over burgerschap. www.slo.nl/vakportalen/vakportaal-burgerschap/handreiking-burgerschap-bouwstenen

7. Zorg voor eigen professionalisering en reflectie

“Er is veel enthousiasme en tegelijk ook behoefte om onderling kennis en ervaringen te delen. Daarom hebben we een paar maanden geleden een kennisnetwerk burgerschapsonderwijs opgezet. Het streven van ons bestuur is dat scholen meer samenwerken en kennis delen.”

- Pieter Laban, OMO

Niet elke schoolleider of bestuurder heeft al de juiste bagage om leiding te geven aan goed burgerschapsonderwijs in de school. Leidinggeven betekent echter ook blijven reflecteren, leren en ontwikkelen. Organiseer daarom aanvullende scholing, of wellicht verbinding met andere schoolleiders (bijvoorbeeld binnen één bestuur) en bestuurders voor gezamenlijke activiteiten op dit gebied. De beroepsstandaard voor schoolleiders (SRVO) en de professionaliseringsthema's voor bestuurders (VO-academie) en de bijbehorende instrumenten kunnen helpen bij het verkrijgen van inzicht in ontwikkelpunten.

8. Begin gewoon

“Het is overigens niet erg om als school met een vak te beginnen en van daaruit uit te bouwen. Ik zie veel scholen die uiteindelijk een doorlopende leerlijn ontwikkelen, waarbij het zwaartepunt bij een aantal vakken ligt. De kunst is om als school het terug te brengen tot de kern. Je kunt beter een paar zaken goed en diepgaand doen, dan heel veel oppervlakkig.” - Bram Eidhof

Er zijn meerdere wegen die naar Rome leiden. Niet elke school zal, wanneer burgerschaps- onderwijs wordt gegeven, meteen aan alle doelen kunnen voldoen. Kijk naar de mogelijkheden in de school en pas daar de doelen per schooljaar op aan.

LITERATUURLIJST

Aandacht voor burgerschap. Praktijkvoorbeelden uit het VO (2020). Utrecht: VO-raad.
Beschikbaar op www.vo-raad.nl.

AWP Sociale Kwaliteit e.a. (2021). IJkpunten voor goed burgerschapsonderwijs.
Amsterdam: AWP-SK.

Beroepsstandaard schoolleiders VO (2021). Utrecht: VO-raad/SRVO. *Beschikbaar op www.vo-academie.nl en schoolleidersregistervo.nl.*

Convenant 'Versterking Samenspraak Leerlingen' (2021). Utrecht: VO-raad/LAKS.
Beschikbaar op www.vo-raad.nl.

Curré, C., Graaff, M. de (2021). Luisteren, legitimeren en leren. Verantwoording in een breder perspectief. Utrecht: VO-raad. *Beschikbaar op www.vo-academie.nl.*

Hulsbos, F., Visser, S. (2021). Wisselend invloed uitoefenen. Gespreid leiderschap in het onderwijs. Utrecht: VO-raad. *Beschikbaar op www.vo-academie.nl.*

Nieuwelink, H. (2020). Wanneer doet burgerschapsonderwijs er toe? Onderzoek naar rol schoolleider en bestuurder. *Basisschoolmanagement*, 34(6), 22-25.

Onderzoekskader 2021 voor het toezicht op het voortgezet onderwijs (2021). Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Q&A Wet Verduidelijking Burgerschap in het funderend onderwijs. *Beschikbaar op www.vo-raad.nl.*

Rijk, M. de (2021). 'Geen stress, we gaan het maken!'. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Volt.

Terpstra, S. (2019). *Onderwijsbestuurder: een uitdagende professie. Een set professionaliseringsthema's voor bestuurders in het funderend onderwijs*. Utrecht: VO-academie. *Beschikbaar op www.vo-academie.nl*.

Visser, A. (2018). *Burgerschap in het basisonderwijs*. Enschede: SLO.

IJkpunten voor goed burgerschapsonderwijs

Onderstaande IJkpunten zijn afkomstig uit de publicatie *IJkpunten voor goed burgerschapsonderwijs* (te vinden op www.vo-raad.nl). Deze publicatie bevat een uitgebreidere versie en verdieping van de IJkpunten.

IJkpunt 1 Visie

Onze school heeft een duidelijke visie op burgerschapsonderwijs

Onze visie op burgerschapsonderwijs:

- maakt duidelijk waarvoor we onze leerlingen willen toerusten,
- is concreet uitgewerkt: maakt duidelijk waarom we welke keuzes maken,
- geeft aan welke schoolcultuur we nastreven,
- strookt met de wettelijke eisen.

IJkpunt 2 Doelen

Onze school heeft concrete leerdoelen vastgesteld

De leerdoelen van ons burgerschapsonderwijs:

- zijn gebaseerd op onze visie op burgerschap en op de basiswaarden van de democratische rechtstaat,
- geven weer welke burgerschapscompetenties - kennis, houdingen en vaardigheden - wij aan leerlingen willen overdragen,
- zijn gespecificeerd naar leerjaar, leerdomein/vak en onderwijsniveau.

IJkpunt 3 Inhoud

Onze school heeft een samenhangend burgerschapscurriculum, dat we ook realiseren

Ons burgerschapscurriculum:

- omvat alle inhouden die nodig zijn om de leerdoelen te bereiken,
- is logisch opgebouwd en is goed afgestemd op de leerjaren en de leergebieden,
- sluit aan bij de behoeften van onze leerlingen,
- sluit aan bij de actualiteit en bij het belang van de samenleving.

IJkpunt 4 Aanpak

Onze school gebruikt aanpakken en materialen die passen bij onze visie en onze leerdoelen

- De methoden, materialen en activiteiten die wij inzetten, sluiten aan bij onze visie en bij de leerdoelen van ons burgerschapsonderwijs.
- Wij laten leerlingen kennismaken met de omgeving van de school, met de samenleving en met werelden waarmee ze niet bekend zijn.
- Wij zorgen ervoor dat leerlingen op school burgerschapcompetenties kunnen oefenen.

IJkpunt 5 Schoolklimaat

Onze school heeft een klimaat dat past bij de leerdoelen van ons burgerschapsonderwijs

In het schoolklimaat zie je onze visie op burgerschap terug:

- Wij bieden leerlingen een veilig en open klimaat waarin ruimte is voor verschillen en gevoelige onderwerpen besproken kunnen worden.
- Wij hebben als team afspraken gemaakt over de wijze waarop wij onze pedagogische en didactische aanpak afstemmen op de leerdoelen van het burgerschapsonderwijs.
- Wij leven voor wat wij onder 'goed burgerschap' verstaan.

IJkpunt 6 Resultaten

Onze school heeft inzicht in de resultaten van ons burgerschapsonderwijs

- We brengen in kaart of de leerlingen de leerdoelen van het burgerschapsonderwijs bereiken.
- We stemmen het aanbod af op wat leerlingen nodig hebben en hebben geleerd.
- We gebruiken een betrouwbaar instrument/methode en relevante criteria om de resultaten van ons burgerschapsonderwijs vast te stellen.

IJkpunt 7 Professionalisering

Onze school heeft een kwaliteitscultuur die ondersteunend is aan het burgerschapsonderwijs

- Onze leraren zijn bekwaam om burgerschapsonderwijs te geven en ontwikkelen hun bekwaamheid door deel te nemen aan professionaliseringsactiviteiten.
- Taken en verantwoordelijkheden zijn duidelijk belegd, we weten van elkaar hoe we burgerschapsonderwijs geven en we geven elkaar feedback.
- Wij betrekken leerlingen en ouders bij de inrichting en de uitvoering van burgerschapsonderwijs.
- Wij schakelen externe deskundigen in als dat wenselijk is.

IJkpunt 8 Kwaliteitszorg

Onze school zorgt ervoor dat de randvoorwaarden voor goed burgerschapsonderwijs op orde zijn

- Wij evalueren de kwaliteit en resultaten van het burgerschapsonderwijs regelmatig.
- Onze schoolleiding leeft onze visie op burgerschap voor en draagt die actief uit.
- Onze school heeft voldoende middelen (tijd, materiaal, geld) om het burgerschapsonderwijs vorm te geven.
- Ons bestuur zorgt voor de voorwaarden voor de kwaliteitsbewaking en -verbetering van het burgerschapsonderwijs.

IJkpunt 9 Verbinding

Onze school heeft het burgerschapsonderwijs afgestemd op onze maatschappelijke omgeving

- Ons burgerschapsonderwijs is afgestemd op onze maatschappelijke omgeving.
- Wij werken, waar dat zinvol is, samen met ouders en maatschappelijke partners, en we stemmen af met andere scholen over de (gezamenlijke) invulling van onze maatschappelijke verantwoordelijkheid.
- Ons burgerschapsonderwijs en de resultaten daarvan zijn inzichtelijk voor de buitenwereld; we zijn transparant en leggen verantwoording af.

COLOFON

Deze publicatie is een uitgave van de VO-academie (onderdeel van de VO-raad) in samenwerking met het project 'Versterking burgerschap in het vo' van de VO-raad.

Samenstelling en redactie Cindy Curré en Martijn de Graaff

Tekst Cindy Curré

Interviews Martijn de Graaff

Met dank aan alle onderwijsorganisaties die deelnamen aan het project 'Versterking burgerschap in het vo' van de VO-raad en aan Irene de Kort (senior beleidsadviseur VO-raad) en Ninouk Voortjes en Simon Brandt van het project 'Versterking burgerschap in het vo'.

Fotografie Dirk Kreijkamp (interviews), Shutterstock (overig)

Ontwerp OSAGE / Interactie en identiteit, Utrecht

Druk Berg Drukkerij, Amersfoort

Utrecht, 2022

VO-RAAD

Postbus 8282 / 3503 RG Utrecht

T 030 232 48 00

www.VO-academie.nl / info@VO-academie.nl

